

Бранислав Кончаревић

Рокфорд

САД

bkoncarevic@hotmail.com

УДК: 27-523.4

ПРИМЉЕНО: 28. 01. 2016.

ОДОБРЕНО: 12. 02. 2016.

Митраизам и ранохришћанска (црквена) архитектура у Далмацији¹

Сажетак: Радом се настоји кроз очигледне сличности, између митраизма и хришћанства најприје указати на континуитет вјере, а потом на утицај предхришћанске сакралне архитектуре на ранохришћанско градитељство. Да би се што јасније истакле сличности, у раду је дат један савремен приступ митраизму а потом конкретно изложен његов утицај на ранохришћанску архитектуру.

Митраизам је познат као античка римска религијска мистерија. Његово поријекло у РOMEЈСКОМ царству научници ни до данас нису разјаснили. О том питању научници су подијељени. Једни сматрају да је то Персијско-индијско божанство, које је посредно или непосредно доспјело у Рим. Други сматрају да је то аутохтоно римско божанство. У приложеном раду није се улазило у ту расправу, нити се одређивало за или против било које претпоставке. Само су поменути и евидентирана разна мишљења у вези поријекла и настанка и укратко изнијето митраистичко учење да би се лакше могао показати његов утицај на ранохришћанску архитектуру, односно, истакнуте су само додирне тачке између митраизма и хришћанства, шта се одразило и на саму ранохришћанску архитектуру.

Током времена, теолошким узрастањем, хришћанство је створило своје архитектонске узоре храмова, тако да је хришћанска сакрална архитектура дубоко повезана са теолошким мишљењем, које извире из живе вјере.

Нажалост, због ограниченог обима рада, овде нису предочене скице црквица о којима се говори, што би свакако употпунило доказе и илустрације. Не само због овог недостатка, него и због генералног приступа теми, овај рад је више подстицај за размисљање о предоченом наслову, него готов одговор на постављену тему.

Кључне ријечи: Митра, хришћанство, митреј, ранохришћанско градитељство, византијска умјетност, Sol и Sol invictus, Римско царство, Далматинске црквице, свод, купола, пећина, стијена

1. Увод

Хришћански храмови, као нарочита богослужбена здања, у значајном броју почели су да се појављују тек након престанка гоњења од стране незнабожаца, отприлике од четвртог вијека па наовамо. Како ћемо видјети,

¹ Овдје под појмом Далмација подразумевамо римску провинцију Далмацију. Римска провинција Далмација обухватала је у данашњим границама: Лиду, Далмацију, Босну, Херцеговину, већи дио Србије, Црне Горе и један дио Албаније.

касноантичка сакрална архитектура утицала је на ранохришћанску. Касноантичку архитектуру и религијске погледе тога доба могли бисмо свести под једно – митраизам. Но, прије него шта конкретније изложимо утицај митраизма на архитектуру раних хришћанских храмова, морали бисмо нешто више рећи о самом митраизму: Шта је митраизам? Гдје је његово поријекло и у чему се огледа његов духовни утицај на Ромејско друштво.

Обично под појмом митраизма подразумејемо римско-античку религију чији се врховни бог звао Митра. Више пажње свјетска наука посветила је митраизму 70-их година прошлог вијека, иако је већ крајем 19. вијека и почетком 20., захваљујући белгијском археологу Францу Кимону (Franz Cumont), свјетска јавност била упозната са митраизмом. Расправе о природи односа хришћанства и митраизма постају, задњих година, учесталије. Тако је настао и овај рад.

Римско царство почетком Новог доба обухватало је читав тадашњи културни свијет, који се углавном сводио на медитерански басен. Философски и религијски није био уједначен, из разумљивих разлога, пошто је обухватао више разних народа и култура. Но, сва та религијско-философска преслијавања донекле је уједначавала јака административна, економска и војна ромејска идеја. Данас отприлике знамо које су све религије „дјеловале“ у Римској империји. Римско царство је, претпоставља се, било „политеистичко“ друштво. Но, да ли јесте? Митраизам је био дио тога друштва. Митраизам је тајна колико сама по себи; толико је тајна и његов настанак односно појава у Римском царству, а још већа је тајна његов нестанак. Знамо да се одједном појавио негдје у 1. вијеку прије Христа и да се негдје у 4. вијеку послје Христа изгубио. Како је тајно настао тако је и нестао, тако нам је до данас остала тајна: да ли је митраизам аутохтона религија или је дошао са стране, из неке друге културе у Ромејско царство? Мишљења су подијељена. Међутим, колико је велико питање настанка митраизма исте величине је и питање његовог одређења: да ли је митраизам религија сама за себе или је то неко збирно име за ромејска религијска гледишта? Ми се нисмо толико упуштали у расправе таквог религијско-философског типа, него смо пажњу усмерили на то колико је стварно митраизам и његово теолошко-философско гледиште утицао на градитељство раних црквених грађевина у Римском царству, превасходно у римској провинцији Далмацији. Односно, да ли јесте или није митраизам утицао на рано црквено градитељство.

Поред тога шта овим чланком настојимо дати кратко објашњење шта је то митраизам, колики је његов утицај на ранохришћанску архитектуру, сматрамо да ћемо истим донекле разјаснити и брзину прихватања хришћанства од стране паганског свијета, а посебно откуд и зашто тако велики број малих камених црквица по Далмацији. Јер, зачуђујући је тако

велики број и њихов „минијутарни“ габарит за оно вријеме. Сматрамо да мали габарит није последица „мале популације народа“, него је то више било условљено нечим шта је данашњим генерацијама непознато. Сматрамо да је то сублимирана вјера вјекова која је претходила хришћанству.

2. Појам „митраизам“

Митраизам је веома стара религија, више позната као античка римска религијска мистерија, сада већ и заборављена, која умногоме подсећа на хришћанство. Митраизам срећемо широм бившег Римског царства, од Британије, Шпаније, Германије, Балкана, па чак и Африке. Митраизам је као и остали древни култови који су имали придјев „мистерија“ (нпр. елесусинске или изидине мистерије.) задржао строгу тајност учења уопште, откривајући га само иницираним (посвећеним) слиједбеницима. Зато питање ко је Митра и одакле нам његов култ, односно шта је то Митра, заправо је, само по себи, велика мистерија. Више о овом култу свјетска јавност сазнала је крајем 19. стољећа. Наиме, тада је, Франц Кумонт, велики белгијски историчар религије, публиковао обимно дјело о митраистичким мистеријама у два тома (*Textes et monuments figures relatives aux mysteres de mithra*, 1896, 1899), утемељено на претпоставци о иранском поријеклу култа. Саставио је каталоге с пописом свих познатих митраистичких храмова, споменика, натписа и литерарних исјечака, те је на основу проведених истраживања потврдио да је римски *Mitras*, заправо зороастријански.² (ирански) *Mithra*, односно „романизирани Маздаизам“,³ како је говорио, или да је митраизам персијска државна религија.⁴ Његов рад је одмах прихваћен као дефинитивна студија култа, која је неколико десетљећа остала неприкосновена. Међутим, убрзо се појавио велики број проблема везаних уз Кумонтову претпоставку о поријеклу овог култа. Најупечатљивији је тај да у Ирану не постоји никаква паралела с иконографијом коју представља римски култ Митре. Наиме, тауроктонија, најважнија икона у римском митраистичком култу, која је заузимала централно мјесто у сваком митреју, те на тај начин представљала централну нит римског култа, у Ирану није нађена. Не постоје никакви докази о њеном постојању. Дакле, ако је римски *Mitras* заправо ирански Митра, у иранској митологији морала би постојати бар нека прича у којој Митра убија бика. Али такав ирански мит

² Зороастер је персијски пророк који је живио у 6. вијеку прије Христа и који је био утемељитељ службене персијске (иранске) религије и то у вријеме од 5. вијека прије Христа све до 7. вијека после Христа, када је Персија (Иран) прешао у Ислам. Према учењу Зороастрином људи могу бирати између добра и зла, а самим тим небо или пакао. Такође, његово учење укључује и вјеровање у васкрсеније и послједњи суд.

³ Vermasern, M., *The miraculous Birth of Mithras*, New Jersey, 2011., стр. 109.

⁴ Rodger Beck, *Merkelbach, s Mithras*, стр. 298

не постоји. Кумонт је и сам био свијестан проблема па је одговорио тако шта је усмјерио пажњу на древни ирански текст у којему је доиста убијен бик, али убица није Митра него Ахриман⁵ (Angra Mainyu) сила космичког зла у иранској религији.

Међу првима који су открили „Кумонтове недостатке“ били су Хинелс, Бек и још неки. John Hinnells говори да се култ бога Митре истовремено обожавао у неколико синкретистички повезаних религија, шта се испоставило тачним, и да су идеје долазиле из Ирана,⁶ с тим шта су и у сам Иран дошле са стране. David Ulansey тврди да је Митрин култ уведен тек у првом вијеку што је, испоставило се, тачно.⁷ Mary Boyse, што је дискутабилно, наглашава да је то искључиво религија Рима и да нема никакве везе са Персијом.⁸ Нешто слично је тврдио и Markelbach који говори о умјетном настанку митраизма. Он тврди да су творци митраизма интелектуалци у кругу царске палате, који су у ново учење уградили савремена философско-религијско-научна сазнања. Да ли је Маркелбах у праву, пошто је еклецицизам евидентан, што нас упућује на заиста више аутора? Многи садржаји потичу са Истока: препознајемо хеленистичку астрологију, идеје неоплатонистичке философије и уопште тада популарних сотирија, чак и нешто елемената из иранске религије.⁹ Према томе Маркелбахова теорија могла би се узети као тачна али име Митре налазимо у неким другим културама, чак и старијим, од римске.

Научници попут Мери Бејс и Франца Гренета, у књизи *History of Zoroastrianism* (1991) приступају односу митраизма и зороастријанизма на потпуно нов начин, и додатно помажу и разоткривају мистерије у вези Митриног култа. Они су више пажње обратили на иконографију, поготово онај дио везан за астролошки аспект култа, док су се други више бавили философским и сотириолошким аспектима истог, као шта су рецимо Туркан (1975) и Бианчи (1982).

⁵ Ариман или Ангра Манију (=зао дух) је, по учењу зороастризма, створио зло, а приклањањем злу ствара смрт. Вјечно сапостоји Ахура Мазди (добром духу), од кога ће бити поражен у Судњи дан. „Ариман се налазио у неколико грчких текстова, и у пет латинских превода. Грчки текстови овог Персијског бога означавају вишезначно у контексту Зороастријанизма.“ R. Gordon, *Mithraic Studies...*, str. 226; Albert de Jong, *Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin Literature*, str. 313–314; *Vise o грчком тумачењу ријечи Ariman види код:* Plutarh, Isis and Osiris; Salomon Reinach, *Orpheus: General History of Religions*, London 1909; Mary Boys and Frantz Grenet, *A History of Zoroastrianism: Zoroastrianism under Macedonian and Roman Rule*, Brill 1991; Albert de Jong, *Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin Literature: Za latinski jezik:* A.D.H. Bivar, Mithra and Mesopotamia, in *Mithraic Studies*; F. Cumont, *Textes et Monuments*, vol.2.; Gordon, *Cumont and the Doctrine of Mithraism*; Turcan, *The Cults of the Roman Empire*.

⁶ John R. Hinnells, *Mithraic Studies...*, стр. 303–304

⁷ Ulansey мисли на западне провинције Римског царства.

⁸ Frantz Grenet, *Zoroastrianism under Macedonian and Roman rule*, Oxford, 1975, стр. 258–291.

⁹ Види: Zeljko Miletic, Mithras Sol, (izvorni naucni clanak, Univerzitet u Zadru, online)

Овај шарени спектар мишљења и тврдњи може да нас доведе до конфузног становишта у којем све претпоставке губе сваки смисао. Зато су научници пробали да преко смисла и етимологије саме ријечи разријеше старост и поријекло овог култа. Многи се слажу да ријеч Митра долази од латинске верзије грчке ријечи „Μίθρας“ (од μητέρα=мајка).¹⁰ Међутим, двије су чињенице које у коријену оповргавају ову тврдњу. Прва, у митраизму нису заступљене жене. Наиме, то је „религија искључиво за мушкарце“. У доба кад је учешће жена у култовима спасења достигло до тада невиђени степен, једну такву захтјевну забрану тешко да би прихватио демократски јелински дух.

Ни у једном од темељних призора митраистичке иконографије нема жене. Посебно у дјеловима који се односе на Митрино рођење, његова дјела и подвиге уопште нема женских ликова. Једноставно, жене у митраизму нема. И поред свега, то не значи да је митраизам „*нејријатљиви*ски *расположен* *према* женском начелу“. ¹¹ Једноставно, митраизам је „мушка религија“, односно, религија у чијим култним мистеријама могу учествовати само мушкарци, уосталом као и у хришћанству, гледајући само сакрални дио. Дакле, све је то неспојиво са јелинским духом. Зато је митраизам био слабо, или скоро никако раширен на јелинском културно-језичном простору. Према томе, вјероватнија је тврдња да је име „Митра“ ипак израз везан искључиво за персијску културу, како су то на почетку 20. вијека тврдили поједини научници, али није аутохтони израз те културе, него је он „дошљак“ и у персијску културу, претпостављамо из Индије, из још старијих културно-цивилизацијских слојева. Јер, Митра се помиње у хиндуистичким ведама, али у исто вријеме Mithra се помиње у yashts (химни) у зороастријаној Avesti састављеној за вријеме владавине Сасанида (640–224) која је у том облику, сматрамо, сачувала много старије усмено предање, које је током времена обликовало персијску (иранску) религију. Али, и поред свега, до данас нам је остао непознат процес трансформације старог персијског (иранског) бога у Митру. Највјероватније да се његово име најприје почело помињати у средини магои, у Месопотамији. Тако ће Митра, моћни бог без премца, постати најприје заштитник парћанских владара, а касније се раширити по читавој Персији. Према томе, Митра, или како су га звали Римљани Митрас, свакако је дио хиндуистичког пантеона, који је током времена дошао у Персију и постао више као носилац, име неког општег значења, неке опште религиозности. Јер, сем присуства имена, до данас није евидентиран ни у хиндуизму ни у зороастријанизму (Иран, Персија) властити култ. На основу ових чињеница и нове научне теорије и сазнања о поријеклу термина, научници се слажу да термин Митра долази од индо-иранске речи: **ми-то-ра**, што би се могло превести као: *ујовор, сјоразум, завјет*.

¹⁰ Richard L. Garolou, *Journal of Mithraic Studies* 2, 1978, стр. 148–174

¹¹ Selem Petar, *Žena u mitraizmu*, Zagreb, 2008, стр., 467–469

Дакле, Митрас је римско име за индо-иранско божанско Митра. Или, како каже Петар Сале, један од наших водећих познавалаца митраизма, „било како било, за митраизам можемо рећи да је од свих религија мистичног садржаја шта су у антици доспјеле на тло Далмације и Паноније имао сигурно највећу дифузију. Чак шта више, имамо ли у виду формално-државну нарав традиционалне римске вјере, слаба артикулисаност аутохтоних култова, као и врло ограничена распрострањеност других мистичних култова поријеклом са Истока, можемо претпоставити да је у вријеме свога цвијета митраизам представљао најрелевантнију духовну чињеницу готово на читавом подручју Царства“.¹²

3. Најстарија свједочанства

Најраније свједочанство имена (бога) Митре датира из другог миленијума прије Христа. Наиме, на глиненој табlici из 14. вијека прије Христа у Богазкалеу (данашња Турска), некадашњој престоници Хетита,¹³ Митра је означен као гарант споразума између Хетита и сусједног царства Митана.¹⁴ Како се може закључити на основу овог споразума, Митра није био само бог споразума и уговора, него и сам уговор или персонификација споразума. Нешто слично, како смо већ навели, шта значи на авестанском језику (источни дијалект староиранског), гдје Митра такође значи „уговор“, мада је у Ирану попримио улогу и заштитника истине.¹⁵

О Митрином продору дубље на Запад мало је литерарних извора. Кардинални разлог – како сматра један од истраживача овог култа, Дејвид Ивор – непостојања опширнијих литерарних свједочанстава, јесте чињеница да је митраистички култ био превише мистификован, да су чланови заједнице чували религију само за себе и да га војни апарат (и малобројни званичници) није могао изразити на квалитетан и умјетнички вриједан начин.¹⁶ Ипак, и поред свега, како видимо, неких помена у литератури имамо. Први који помиње митраистички култ у римско-грчком свијету јесте Плутарх (*Помп.* 24, 5), који свједочи да су гусари Киликије (који су *шајно свейковали Миџирине мисџерије*), побијеђени од Помпеја и одведени у Рим 67. године.

¹² Петар Салем, Митраизам Далмације и Паноније у свијетлу нових истраживања, Хисторијски зборник, год, XXXIX (1), (1988), стр. 184

¹³ Иако излази ван оквира задате теме, ипак, морамо напоменути да само књига значи нешто на хетитском и словенском језику. На словенском књига значи исто шта и данас значи на свим модерном словенским дијалектима. Књига код Хетита значило је полице у којима су стајале глинене таблице, полице за књиге. Зачуђујућа коинциденција која заслужује једну опширнију студију.

¹⁴ Мисли се на мировни споразум између, годинама непријатељски расположених, племена Хетита и Митана, од око 1400. године прије Христа.

¹⁵ Види: Clauss, M., *The Roman Cult of Mithras*, New York, 2001, стр. 3

¹⁶ Davidson Ivor, *A public faith*, Oxford, 2005, стр.349.

Ову чињеницу наводе и новији аналитичари историје, и подржавају тезу да се сигурно овај култ није појавио на територији Рима прије првог вијека Христове ере.¹⁷ У прилог овој тези иде нам и свједочење значајног античког историчара Диа Касија (2. вијек Христове ере) који тврди да се име *Миџира* помињало током државне посјете Тиридата Јерменина Риму и његовог крунисања од стране Нерона 66. (негдје 63) године, што би значило годину дана послје Плутарховог свједочења. Дио Касије пише како је Тиридат захвалио Нерону због крунисања оловивши га именом *Миџира*,¹⁸ шта је, како ћемо видјети даље у раду, био један од царских епитета (атрибута).

Други извор који нам свједочи о Митрином култу у Риму је дуго оспоравани спис: *De anto nympharum* (*Пећине Нимфе*) филозофа Порфирија¹⁹ (4. вијек), који даје опис митраистичког храма. То није, како каже он, ништа друго до природна пећина коју пресеца канал за одвод воде и цијела је осликана тајанственим цртежима.²⁰

Дакле, као шта видимо, литерарни документи су малобројни. Међутим, археолошких докумената имамо много више, нарочито митраистичке иконографије, која је рађена у плиткој пластици, обично од домаћег камена. Тако је и на основу археолошких доказа Кумонт утврдио да нам најранији могући доказ Митриног култа долази из војничког гарнизона смјештеног у Carnuntumu у провинцији Горња Панонија, на Дунаву, западном дијелу Царевине. Овај феномен – да нам највећи број материјалних доказа долази управо из западног дијела Царства – примјетили су и други аутори сем Кумонта. Да би објаснио овај феномен Кумонт сматра да су римски војници сазнали за Митру онда када су због ратних похода, иако у кратком периоду, премјештани у источне провинције. У том периоду војници су преузели култ и при повратку, сматра он, у матичним подручјима посвећивали му споменике. Можда је ово тачно, јер историјске чињенице заиста говоре да су војници 15. легије Apollinaris смјештене у Carnuntumu у 1. вијеку прије Христа, тачније 63. године, били послани на Исток да помогну у борби против Парта, а касније, од 66–70 године прије Христа, и против Јудеја и њиховог устанка. Међутим, и даље остаје проблем култа и иконографије, која није била развијена на Истоку, како смо видјели кад смо говорили о иранском утицају на култ. Према томе, поставља се питање шта су тачно војници преузели, ако јесу, и донијели у западне провинције. Можда би било смјело претпоставити да је култ и иконографија аутохтоно панонска, а само назив бога преузет са Истока, пошто име Митра постоји у Перси-

¹⁷ Више о овоме: Manfred Clauss, Richard Gordon, *The Roman cult of Mithras*, Edinburg 2000.

¹⁸ Види: Dio Cassius, *Epitome of Book*, стр. 63

¹⁹ Порфирије повезује Митру са хороскопским знацима. Види такође: Robert Lemberton, *Porphyry on the cave of the Nymphs*, Station Holl Press, NY 1983

²⁰ Види: Ulansey David, *Origins of the Mithraic Mysteries*, New York, 1991., стр.18.

ји али немамо податак о култу. Или је то неко општерелигијско име тог доба, које је неким другим посредним путем дошло до Паноније, односно Далмације.

4. Легенда о Митри

Митраистичка митологија нуди нам широк спектар легенди о рођењу бога Митре. Обично говори о томе како се Митра рађа из стијене (de petra potus) у пећини. Ово је пијадестално упориште и разлог због којег су пећина и стијена играли најважнију улогу у Митриним мистеријама.²¹ Митра се рађа из стијене на исти начин као што сунце извире из огромног каменог свода који лебди над земљом.

Већ од рођења пастири му указују поштовање.²² Уз њега су бакљоноше (Котес (Cautes) и Котопатес (Cautopates) који су освјетљавали пећину да лакше убије бика. На тауроктонији видимо те двије личности. Њихов изглед и начин одјевања су идентични Митрином. Са сигурношћу се може тврдити да ова два посматрача представљају друге две епифаније Митре, као бога сунца.

Одмах по рођењу, Митра напушта мајчино огњиште²³ и храни се плодовима смокве у пустињском окружењу. Зато се Митра најчешће приказује као младић који излази из стијене, са ножем и бакљом у рукама. Наг је и носи капу фригијске културне баштине. Међутим, изглед варира зависно од поднебља. Негде се приказује као дијете са куглом у руци и муњом која обасјава хоризонт. На другима мјестима доминира изразито оштар поглед испод брадом покривеног лица. Око њега су животиње попут: пса, змије, делфина, крокодила, птица...²⁴ Имамо и случајева гдје у митрејима налазимо „ голу фигуру са главом лава “²⁵. Све у свему, чудесно рођење Митре, сматрамо, предстравља интеграцију једног великог персијског (иранско) – индијског синкретистичког мита о космократи-спаситељу. Зашто? Видјећемо касније.

²¹ Ово не представља никакву фасцинантну новину. Из стијене се родио и антропоморфни Уликуми, фригијски Агдитис, многи славни јунаци осетске митологије, на основу чега бисмо могли закључити да је то било неко опште интелектуално-митско мишљење античког времена.

²² Идентична је Новозаветној слици рођења Христовог. Мудраци се клањају Христу у јаслама (Мт.2,16).

²³ Изгледа да се Митра родио из првостепеног инцестног односа Ахура Мазде и његове мајке.

²⁴ Види: Vermaseren M., *The miraculous Birth of Mithras*, New Jersey, 2011.,93–109.стр.

²⁵ Dussaud R., *Le dieu mithriaque leontocephaline*, Syria 27, 1950, str 253–260; H. von Gall, *The Lion-headed and the Human-headed God in the Mithraic Mysteries*, in Jacques Duchesne-Guillemin ed. *Etudes mithriaques*, 1978, стр. 511. „Веома карактеристично за римску митраистичку умјетност јесте тип голог младића са лављом главом. Обично је увијена змија око тијела и змијска глава одмара се на лављој глави. ..“

Ова легенда о Митрином чудном рађању у пећини, играла је велику улогу не само код обичних вјерника, него и у краљевским церемонијама. По предању, парћански краљ повлачио се у једну пећину, прије него што би ступио на престо, а његови поданици су му приступали, славећи га као новорођенче, тачније, као дијете натприродног поријекла. Нови краљ је био реинкарнирани, поново рођени Митра.²⁶ Такође, јерменско предање спомиње пећину²⁷ у коју се затварао Митра (*Мехер* или *Михр*) и из које је излазио једанпут годишње и благосиљао.

Својства Митре су таква да он чује све, види све, зна све, нико га не може обманути.²⁸ Његов први подвиг представља борбу са богом Сунца (Сол). Митра је савладао старијег и јачег бога, али се касније противници успјевају измирити, и као знак помирења рукују се. Највјероватније да је овај ритуал помирења негдје у 5. или 4. вијеку довео до изједначавања бога Митре са богом Сунцем...

5. Митраистичка космологија

И поред свега, и поред малог броја писаних извора, доста тога знамо о митраистичком култу благодарећи обиљу археолошких доказа, на основу којих можемо да растумачимо теологију и космологију митраистичких мистерија и идеја.²⁹

Убијање бика је централна тема скоро сваке митраистичке слике или рељефа. На тим рељефима примјећује се како Митра „обавља своју дужност“; једном руком држи животињу за ноздрве, а другом јој зарива нож у слабину, глава му је окренута у страну и поглед уперен у пса. Бик је, дакле, централна нит око које се плете митраистичка космологија..

Од тијела бика, по „иранској“ космолошкој концепцији, настаје познати свијет-космос. Конкретно, од трупа настају све траве и љековито биље, из кичмене мождине ниче жито које даје хљеб, а из крви винова лоза која даје свети напиток за мистерије. Међутим, зли дух шаље нечисте силе да спрече егзистенцију земаљских бића. Змија покушава да затрује животворну крв, а шкорпион напада гениталије бика и настоји да обешчисти божанско и животворно сјеме. Али, узалудни су покушаји змије и шкорпиона; све деструктивне интенције су осујећене, и из пречишћеног сјемемена настале су разне животиње. Напоредо, као круна стварања, настали су први људи. Тада је А(х)риман, зли демонски господар, послао на земљу страшну сушу. Митра успијева, ударцем стријеле у стијену, да отвори снажан извор од

²⁶ Види: Vermaseren M. J., *The miraculous Birth of Mithras*, Rome, 1996, стр. 93–109.

²⁷ Готово идентичну тему налазимо Новом завету. Наиме, у маленој Витлејемској пећини испуњеном светлошћу рађа се Христос (*Мий. 2, 6; Јн. 7, 42; Лк. 2, 7*).

²⁸ Види: Cumont, F., *The Mysteries of Mithra*, London, 1903, стр. 3

²⁹ Davies J.G., *The Early Christian Church*, New York, 1965., стр. 33.

кога настаје велики потоп. Човјек, кога су богови одабрали да једини буде спасен, гради лађу и спасава се од сигурне смрти. Ариман поновао напада и шаље огањ који Митра, заштитник и посредник између највишег бога и људи, успјева да спречи.³⁰ Спасивши егзистенцију планете, опрашта се од вјерника, улази у Сунчеве кочије (на многим рељефима Митра трчи за кочијама) и, преко океана, одлази боговима.³¹ Понегдје, бијели коњи вуку његову златну кочију са једним точком, шта је очигледна алузија на Сунчеву кочију.³²

Са друге стране, ово Митрино дјело, убијање бика, те његова заштитничка и посредничка улога између Бога и људи, може се тумачити и темељити на идеји о есхатолошкој жртви. Јер, један натпис из митреја испод цркве Santa Prisca у Риму каже: „Ти си нас спасао проливањем вјечне крви“.³³ У том случају, могло би се закључити да стварање из убијене (мртве) материје (бика) аутоматски антиципира коначно обновљење-васкрсење у посљедње доба. Међутим, у посљедњих неколико година дошло је до револуционарног тумачења митраистичких мистерија. Тако тауроктонија није приказ „иранског мита“, како ју је тумачио Кумонт, него астрономска звијездана мапа, како је говорио Stark. Опширнију студију која нам је открила астролошки симболизам започео К. В. Stark 1869, а ова су истраживања кулминирала налазима Roger Beck (1984, 1988), David Ulcuseya (1989), Noela Swerdlowa (1991). О чему се ради?

Ово значајно објашњење тауроктоније утемељено је на двије чињенице. Прва, свака фигура пронађена у стандарном приказу тауроктоније има своју паралелу међу групама звијезданих констелација смјештених дуж небеског свода: паралела бику је Taurus, псу Canis minor, змији Hydra, гаврану Corvus, а скорпији Scorpio. Друга нам чињеница указује на то да је митраистичка тауроктонија претрпана експлицитним астролошким знацима: зодијак, планете, Сунце, Мјесец и звијезде, који су често приказивани у митраистичкој умјетности. На основу ових гледишта данас се митраистичкој иконографији признају „астролошки (астрономски) симболи и прикази“.³⁴ Зато претпостављамо да су поред Митриног убијања бика (tauroctonia),³⁵ култног дијела којему је непознато поријекло, уведени под

³⁰ Howard M. Jackson, *The Meaning and Function of the Leontocephaline in Roman Mithraism*, Numen, Vol. 32, Fasc. 1 (Jul, 1985), стр. 17–45

³¹ Види: <http://www.rastko.rs/antropologija/mitraizam.html>

³² Види: Clauss, M., *The Roman Cult of Mithras*, New York, 2001, стр. 4

³³ Provanzano C., *The Mysteries of Mithra: Tracing Symertistic Connctions to the Ancient Near East*, California State University, 2010, стр. 9

³⁴ Види: Dowden K., *European paganism, The realities of Cult from Antiquity to the middle Ages*, London 2000, стр. 128

³⁵ David Ulansey, *The Origins of the Mithraic mysteries*, стр 6. „Although the iconography of the cult varied a great deal from temple to temple, there is one element of the cult’s iconography which was present in essentially the same form in every mithraeum and which, moreover, was

Халдејским утицајем знаци зодијака, док су сигурно назначена имена седам планета, и истакнути сунце (*Сол*) и масец (*Луна*).

Како бисмо што боље објаснили ову митраистичку астрономско-астроолошку повезаност морамо се, прије свега, присјетити неколико чињеница о древној грчко-римској астрономији (космологији). Грчко-римска је астрономија у вријеме митраистичких мистерија била утемељена на геосцентричној космологији према којој је Земља фиксирана и непокретна, смјештена у сами центар космоса и око које се све окреће. Једна од специфичних предодби тог времена било је да Сунце једном годишње обиђе небеску сферу крећући се по замишљеној путањи. Овај сунчев круг био је познат под именом зодијак, ријеч која је означавала „живе фигуре“, односно различите животињске и људске облике, 12 различитих констелација испред којих или кроз које Сунце пролази крећући се дуж путање, круга зодијака. Цјелестијални екватор био је круг око звијездане сфере једнако удаљен од сферних полова. Чини нам се да је круг цјелестијалног екватора имао посебну важност због двије тачке у којима се сјекао круг зодијака. Те двије тачке су биле еквинацији, односно мјеста гдје се Сунце на својој путањи кроз зодијак појављује првог дана прољећа и првог дана јесени. Према томе, можемо закључити да је цјелестијални екватор био одговор за дефинисање годишњих доба, а уједно је имао и веома конкретно (уз већ иаонако апстрактно) астрономско значење.

Круцијална чињеница о цјелестијалном екватору јесте да он наине није фиксан и непокретан, већ се прилично лагано креће, а тај покрет, познат под именом „прецесија еквиноција“, проузрочен је непостојаношћу, односно колебањем у Земљиној ротацији на његовој оси. Као резултат овога колебања целестијални екватор мијења свој положај током неколико хиљада година. Тачније, прецесија резултира лаганим помицањем еквиноција унатраг дуж зодијака, пролазећи кроз једну зодијачку констелацију сваких 2160 година, а кроз цијели зодијак сваких 25920 година. Управо у феномену прецесије еквиноција лежи кључ за разоткривање тајне астролошког символлизма митраистичке тауроктоније. Констелације описане у стандарном приказу тауроктоније имају једну заједничку нит: све леже на цјелестијалном екватору у оном положају који је претходио епохи грчкоримског „доба Ариеса“. Током раније епохе знане као „доба Тауруса“, а која је трајала од око 4000 до 2000 године прије Христа, цјелестијални екватор пролазио је кроз Таурус (бик) (епоха прољетног еквиноција), Канус Минор (пса), хидра (змија), Корвус (гавран), Скорпио (шкорпија) (јесењи еквиноциј), односно кроз констелације представљене у митраистичкој тауроктонији.

clearly of the utmost importance to the cult's ideology; namely the so-called tauroctony, or bull-slaying scene, in which the god Mithras, accompanied by a series of the figures, is depicted in the act of killing the bull.”

На крају можемо да претпоставимо како је цијела митраистичка иконографија била „дизајнирана“ као симболички приказ астрономске ситуације која се догодила у „доба Тауруса“. Али, зашто је њена важност тако пресудна да је учинила тауроктонију централном иконом моћног култа? Одговор на ово питање можда лежи у чињеници да је феномен прецесије еквиноција дуго био непознат. Изгледа да га је први открио велики грчки астроном Хипарх, око 128. године прије Христа. Он није знао да је прецесија узрокована колебањем у Земљиној ротацији, јер је у оно вријеме једини канон била геоцентрична космологија. Оно шта ми данас познајемо као окретање Земље, у оно вријеме могло је бити схваћено само као окретање цијеле космичке сфере. Другим ријечима, Хипархово откриће придонијело је сазнању да се цијели космос помиче на начин којег нико до тада није био свјестан.³⁶

У оваквим је условима Хипарково откриће могло имати дубоке религијске импликације. Откривена је, дакле, нова сила која је могла покретати космичку сферу. Није ли вјероватно да је она била виђена као знак активности новог бога, бога толико моћног да је могао покретати цијели универзум?

Према Хипарховом открићу, прољетни еквиноциј се посљедњи пут налазио у Таурусу-бика. Дакле, очито символ за феномен прецесије би била смрт бика као символ краја „доба Тауруса“, а ако се вјерује да га је узроковао нови бог, тада је сасвим природно да тај бог постане узрок смрти бика, дакле „бикоубица“ тј. тауроктон. Бог који је дословице посједовао моћ да потресе свијет, сигурно је био вриједан обожавања. Како је имао контролу над космосом, аутоматски је имао моћ и над силама које су детерминисале живот на Земљи, док је с друге стране осигуравао људској души сигурно путовање кроз цјелестијалне сфере након смрти. Вјеровање у такву Митрину моћ доказују његови прикази: сцена у којој држи космичку сферу у једној руци док другом врти круг зодијака. Или, примјер Митре у улози Атласа гдје држи небески свод на својим раменима.³⁷ То је откриће новог Бога, који има моћ да помјера и васељену, и његово изједначавање са Митром. Касније, Оваплоћењем Тог самог Непознатог Вишњег Бога, кроз

³⁶ У вријеме његовог открића интелектуални и религиозни живот Медитерана био је пребукиран астролошким идејама. Једно од широко распрострањених увјерења било је да су звијезде и планете живући богови и да њихово кретање има моћ над свим аспектима људске егзистенције. Надаље, у то вријеме је исто тако било популарно нешто што научници називају „астрална бесмртност“, тј. идеја да се људска душа након смрти ваздиже кроз рајске сфере према загробном животу у вјечном свијету звијезда. С временом се на ово целестијално уздизање душе почело гледати као тежак пут који је захтијевао тајне лозинке и молитве које су се рецитовале на свакој разини путовања.

³⁷ Види више у чланку, којег сам и сам користио, нарочито око објашњења астрономске подлоге Митриног култа: Kristina Grubisic, „Astronomsko тумачење mitraistickih misterija“, *Fragmen Zagreb, casopis studenata arheologije*, (online)

Сина Његовог – Христа, придонијело је ономе, зашто смо и почели овај чланак – чудном и чудотворном, брзом прихватању хришћанства унутар античког РOMEЈСКОГ свијета.

6. Култ и митреји (храмови)

Митра је, према древном обичају, прослављан у зато одговарајућој, најчешће удаљеној (скривеној) пећини, тачније светилишту које је од те пећине чинило, *spalae(t)um*.³⁸ Овај назив за храм *spalae(t)um* искључиво је кориштен на далматинском и италијанском простору. У осталим римским провинцијама превладавао је назив *templum*.³⁹ Митреј је савремени научни назив.⁴⁰ У градовима, гдје се пећине нису могле наћи, храм је грађен испод нивоа земље укопавањем, у који се улазило степеницама, понекад баш симболички, преко седам степеника. Први помен о „култу у пећини“ имамо код Стација, крајем 1. вијека, који дословно описује дотични култ.⁴¹ Иако су митреји користили претежно пећину адаптирану и прилагођену ритуалном служењу, они су и поред свега могли да се граде свугдје, иако је „архитектура митреја била карактеристична“.⁴² Митреји су били око 10–12 метара дуги и око 4–6 метара широки. Отприлике, дужина је била величине двије ширине. Плафон је обично био осликан звијездама на плавој подлози, што је представљало небо и космос.

Облик и распоред митреја чини космичко и митско начело и сличан је индијским храмовима. Индијски храмови су квадратног облика у складу са *yantra*, светим дијаграмом, који представља минијатурни универзум. Митреум је тако замишљен да у принципу указује на митски и космички простор, а све то да би пажња самих поштвалаца била константно усмјерена на ову „реалну“ алузију.⁴³ Другим ријечима, уређење митреја и иницијацијски ритуси пресликавају изглед космоса.⁴⁴ Иницијацијских ритуса било је седам

Број седам се сматрао светим бројем у античком свијету. О броју седам иницијацијских ступњева у митраизму први пут налазимо код Св. Јерме.⁴⁵ Манфред Клаус (Clauss), велики познавалац римских култова, говорећи о седам иницијацијских ступњева митраизма, тврди: „*Никоме није дозвољено*

³⁸ Можда се у овоме крије име Сплита, пошто је у околини Сплита, односно Солина, било неколико митраистичких светишта. И данас се у Сплиту, унутар Диоклицианове палче, налази, можда, најмања ранохришћанска црквица Св. Мартина.

³⁹ Clauss, M., *The Roman Cult of Mithras*, New York, 2001, стр. 42

⁴⁰ Beard M., North J., Price S., *Religions of Rome 2*, Cambridge 1998, стр. 89

⁴¹ Стације, Tebauga (Thebaid 1–4, English translation by J.H. Mozley), London 1928, стр. 27

⁴² Clauss Manfred., *The Roman Cult of Mithras*, New York, 2001, 43

⁴³ Види: Beck R., *The Religion of the Mithras Cult in The Roman Empire*, Oxford 2007, str.115

⁴⁴ Zeljko Miletic, navedeno djelo

⁴⁵ Jerome, Letters 107,

да се дойиче њих, док се сам не йокаже свейим и нейоколебљивим йролазећи кроз искушења“.⁴⁶ У том контексту Бл. Јероним тврди како у митраизму „йосйоји седам сйейена иницијације“.⁴⁷ Такође, Григорије Назијанзин аргументује постојање степеновања моралног узрастања у митраизму. Пут узрастања се састоји од седам мистичких рийуала у којима подражавају Митрино умирање и васкрсавање.⁴⁸ Дакле, онај који је желио да ступи у заједницу био је подвргнут под седам ступњева посвећења, и то: гавран (*cogah*), супруга (*nymphus*), војник (*miles*), лав (*leo*), Персијанац (*Perses*), сунчев гласник (*heliodromus*) и отац (*pater*). Посљедњи ступањ је отац или патер мистеријски положај који је изабраном посвећенику дозвољавао управљање заједницом. Такође, коначан улазак у заједницу сматрао се тек када се новопросвјетљени рукује са патером, вођом заједнице. Чин руковања подсећа на руковање Митре са Солом приликом измирења.

Прве ступњеве иницијације могла су добити чак и дјеца старија од седам година; највјероватније су прије иницијације добијала одређено вјерско образовање, које се састојало у учењу и пјевању пјесама и химни. Вјерници су се дијелили на непосвећене *слује* и просветљене ученике.⁴⁹ Детаљи обреда посвећивања у различите иницијацијске степене остају под велом тајни, мада имамо неких партикуларних сазнања о томе. Наиме, непознати хришћански аутор из четвртог вијека наводи да је приликом иницијације наги кандидат морао, везаних руку и очију (везани су кокошијим цријевима), прескочити преко јаме напуњене водом, док су остали око њега врштали и производили свакојаке неартикулисане звукове. Такође, зна се да је голи кандидат морао да учествује у једном симуларном убиству (које симболизује смрт старог човека) и поновном устајању из мртвих (васкрсењу).⁵⁰ Сваки од седам иницијацијских степена био је под астралном заштитом једне планета (*Меркура, Венере, Марса, Јуиитера, Месеца, Сунца и Саиурна*).⁵¹ У својим полемикама против митраистичких *йајни* које је сам ђаво инспирисао, како су говорили поједини Св. Оци,⁵² хришћански апологети дискутују о иницијацији и жигосању, наношењу усијаним предметом жига на чело,⁵³ којим је неофит увођен у нови живот. хришћанство не познаје обред *чишћења йрехова*.

Моралност, строга аскеза, духовна чистоћа представљају законе који се захтијевају од митраистичких вјерника. Сасвим се слободно може тврдити

⁴⁶ Clauss Manfred., *The Roman Cult of Mithras*, стр. 103

⁴⁷ Блашени Јероним (*Early Christian Fathers*)

⁴⁸ Види: Davies J.G., *The Early Christian Church*, New York, 1965., стр. 33.

⁴⁹ Види: <http://www.scribd.com> D. Srejovic, S. Vasiljev, L. Leze, Anticke, balkanske religije

⁵⁰ Clauss Manfred., *The Roman Cult of Mithras*, стр. 103

⁵¹ Clauss Manfred., *The Roman Cult of Mithras*, стр. 33, 133

⁵² Tertulian, *De praescr. haeret*, 40

⁵³ Види: Мирча Елијаде, *Историја веровања и религијских идеја (том 2.)*, Београд, 1991., стр. 192.

да овакву строгу вјерску аскезу римски грађанин не би прихватио, а да му се заузврат не обећава љепши загробни живот, а то је поновно рађање и васкрсење. Душа се, након смрти, кроз седам сфера пење на небо; и то истим путем којим је приликом рођења сишла. Сам Митра одводи душе на други свијет, суди им и даје пиће бесмртности (напитак направљен мијешањем вина и тијела прабика).

7. Касни период митраистичке духовне доминације и нестанак Митриног култа

Митраизам је својом духовном снагом и „оригиналношћу“, подстакао фрапантна дивљења и помодарство широм Империје. Оно шта је посебно чудно јесте да је митраизам успио да синхронизује разне религијске традиције и грчко-римски синкретизам, тако да савршена асимилација и интегрисање духовних токова специфичних за то доба изазивају дивљење и данашњице. И поред тадашњих „јачих“ религијских токова митраизам је без проблема апсорбовао у своје поре: асртологију, разне есхатолошке концепције, као и неке гностичке концепције, шта му је дало велику снагу за брзо ширење. Главни разлог наглог ширења митраизма јесте, сматрамо, упркос богатом разноликом наслијеђу, свакако и богослужбени латински језик, те нивелирање социјалних разлика. Но, и поред свега и поред свих позитивних страна и настојања да уједначи социјалне осцилације, ипак је митраизам био елитистички (бар по раздвајању полова) религијски покрет.

Тешко је ући у траг када је тачно култ Митре ишчезао на просторима о којима говоримо. Историчар Бек (Beck) тврди да је ова религија већ у четвртог вијеку била „скоро мртва“ широм Царства. Заиста у петом вијеку нема доказа о постојању Митриног култа на простору Римске империје. Ово је тачна констатација – нема култа, али је митраистичких елемената много преживјело у народној свијести, чак и до наших дана.⁵⁴

Већ смо навели, са дозом сумње, како је овај култ дошао са предњег Истока (Сирија,.. Персија,) и брзо постао водећа духовна сила Царства. За његово преузимање духовног приоритета заслужено је више чинилаца. Поред наведених навешћемо још два, која можда нису пресудна, али су свакако атипична за оно вријеме. Наиме, интересантно је и изненађујуће како митраизам допушта, насупрот већини источњачких култова који то нису допуштали, домаћим људима да воде мистеријске заједнице, богослужбена сабрања (*pater sacrum*, отац, у смислу вођа), што значи да етничка припадност није играла важну улогу. Такође, није се гледало на социјални статус вође, могли су то бити и цареви, као и људи из народа. Цареви су, изгледа, тај назив *pater*

⁵⁴ Много митраистичких елемената остало је у народној свијести. Многи од тих елемената су елементи из дубоке антике које је преузео митраизам и тако пренио даље у историју.

sacrorum носили више титуларно, него што су то они заиста и били. Тако је цар Константин, иако врхунски поборник хришћанства, задржао старе титуле попут: *pater sacrorum* (отац сакралија) *aeternus* (заувјек, вјечни), *invictus* (непобједиви), *felix* (срећни). Дакле, колико год цар Константин имао заслуга за ширење и институцијализацију хришћанске цркве, задржао је ипак нехришћанске атрибуте. Константинов новац као и златни медаљон из доба његове владавине приказује цареву бисту⁵⁵ из профила постављену као Непобједиво Сунце и натпис *Invictus Constantinus*.⁵⁶ Међутим, сматрамо да је Константиново „остајање у паганству“ било више тежња да се одржи мир у Империји него његова истинска духовна потреба и вјера у „паганство“. Односно, „Константину је *Sol Invictus* био гарант свјетске власти и пристајањем уз њега уједно је показао раскид с Диоклицијановом политиком“.⁵⁷ Према томе, насупрот претходницима, цар Константин се не бори против вјере као вјере, у смислу да се залаже рецимо за атеизам, као ни против култа или култова који су му у Царству, он једноставно поштује „Бога, који је створио (и) сунце“;⁵⁸ па тако и његово „задржавање“ паганских титула имају за циљ стабилност Царства. И поред свега, Константиновим примањем хришћан-

Један од двије најприказиваније фигуре митријског заједништва, поред тауртоктоније, јесте слика руковања и гозба. Гозбу смо већ описали користећи иконографију из Коњица, одакле смо видјели да бик, нарочито његова кожа, игра велику улогу. Сјећање на митраизам у нашој народној свијести остало је као легенда да је велики број малих црквица, како се вјеровало грађених за вријеме Турака, по величини колико воловска кожа може да покрије земљиште. Откуда воловска кожа и њена површина као мјера градње храма? Сматрамо да су то митраистичка вјеровања и сцене које су остале у народној свијести. У ствари ово је преживјела митраистичка „гозба“ у народној свијести. Поред ових елемената постоје и астрономске истине, које су до нас дошле и ушле у народну, колективну свијест. Питање рецимо „слијепог сунца“ и хришћанских празника повезаних са природом, и кретањем годишњих доба, такође, сматрамо да су преживјела митраистичка вјеровања у народној свијести. Зато је просто запрепашћујуће како наш народно-хришћански календар „прати“ астрономска „збивања“ и тај утицај на Земљу.

У личним именима: Митар, Дмитар, Митра, Дмитра.... Такође, како сама ријеч каже, архијерејске митре, које архијереји носе на богослужењима представљају **Sol invictus**, Митру, односно Христа. О овом нам свједочи и Тертијулијан кад каже да су митраисти у војсци били званично ослобођени ношења слављеничке круне, пошто је митраистички обред иницијације укључивао одбацивање понуђене круне, јер је њихова једина круна Митра. (Тертулијан, О вјенцу војниковом, *Ante-Nicene Fathers Vol. 3., Latin Christianity: Its founder, fortullian by Philip Schaft, Christian classies ethereal Library 2009, 103*). Отуда и теолошка хришћанска мисао да владика представља Христа на богослужењу. Исти символ сунца налазимо на врху владичанских митри и на обредним (славским) хљебовима (колачима), и што је интересантно, пошто свака фигура има име и значење на славском колачу, овај се зове јабука. Да ли је то, можда, симболика јабуке из раја?

⁵⁵ Ово се може лијепо видјети на Константиновој бисти откопаној седамдесетих година у Нишу

⁵⁶ Jocelyn M. G. Toyubee, *Roman Medallions 1944. godine* (поновљено издање 1987. године)

⁵⁷ Zeljko Miletic, *navedeno djelo*

⁵⁸ Којег пророк Малахија назива „сунце њравде“(4,2).

ства, почиње кратак и брз пад митраизма.⁵⁹ Послије 4. вијека митраизам као да је пропао у земљу.

Зашто нема доказа о Митрином култу послије 4. вијека? Сматрамо да су два основна разлога за то: Теодосијев декрет и фрапантна сличност митраизма са долазећим хришћанством, гдје се митраизам просто „изгубио“ у хришћанству.⁶⁰ Цар **Теодосије Први** (379–395) 391. године доноси анти-паганску одредбу у којој се у границама империје строго забрањује било какав облик многобоштва, или других неких култова, које ми обично сврставамо под један назив паганство. Овим декретом брзо се успоставио „религијски ред“ у Империји, митраизам се просто прелио у хришћанство и тако се „заборавио у касној антици“.⁶¹ Црква и свештенство стали су под заштиту државне власти, па је све оне повластице, које су прије у држави уживали незнабожачки храмови и њихови врачевани, све је то сада уживала хришћанска црква и њено свештенство.⁶²

8. Сличности митраизма и хришћанства

Било би немогуће говорити о Митриним мистеријама а не споменути славну реченицу Ернеста Ренана: „*Да је ширење хришћанства зауставила нека смртносна болест, свијет би био митраизован*“.⁶³ Изгледа да је Ренан, ову реченицу изговорио опчињен утицајем и популарношћу Митриних мистерија у 3. и 4. вијеку, али и велике сличности између митраизма и хришћанства.

У периоду када митраизам цвјета цијелом Империјом, напоредо, готово истим интензитетом егзистира хришћанство и врши експанзивну превласт на римском духовном тлу. И поред свега, и поред великог успона хришћанства, хришћански су апологете „оправдано страховали од вјерске конкуренције“. Међутим, митраизам и поред своје велике популарности и колико год тежио да буде оригиналан, није ништа друго до синтеза учења источњачких религија Сирије, Ирана, Индије, донекле и Египта. И то му је био хендикеп да постане свјетска универзална религија, у новом времену које долази.

Митра је као бог можда јединствен примјер у историји којег су поштовали у неколико различитих религија. Стога не изненађује чињеница да више религија различитог поријекла као што су: Кибелина, Атисова, Ваалова, Деа Сиријина, Изидина и Митрина имају готово идентичан култ. Зато нас

⁵⁹ Merkelbach Reinhold, *Mithras*, Hain Verlag 1984, стр. 153–188

⁶⁰ Clauss Manfred., *The Roman Cult of Mithras*, стр. 31–32

⁶¹ *Исјо*, стр. 171

⁶² Никодим Милаш, *Православна Далмација*, Београд-Шибеник, 2004, стр. 16

⁶³ Мирча Елијаде, *Историја веровања и религијских идеја (том 2.)*, Београд, 1991., стр. 194.; E. Renan, *Marc-Aurele et la fin du monde antique*, Paris 1882, стр. 579; Jaime Alvar (prevod R. Gordon Romanising) *Oriental gods: myth, salvation and ethics in the cults of Cibele, Isis and Mithras*, Brill, 2008, стр. 202

неће изненадити ни сличности са хришћанством, којих је неколико. Набројимо неке: Митра се рађа од дјевојке.⁶⁴ Митру посјеђују маги.⁶⁵ Митра умире на крсту.⁶⁶ Митра има дванест ученика,⁶⁷ и друге. Кренимо редом.

Оба рођења, и Митрино и Христово, десила су се у пећини. И код једног и другог присутно је опраштање са *дванаесџи* ученика (Мт.28,19). На обе стране се захтијева аскеза и високи степен моралности (Мт.25,13). Крштење сљедбеника зарањањем у воду идентично је. Постоји одређена паралела са Евхаристијом. Такође, у митраизму је присутно учење о бесмртности душе, о васкрсењу богова (а са њима и вјерника) итд. Вријеме живота на земљи сматрало се вријеме искушења за душу, па вјерник моралним напорима (подвизима) и откривањем мудрости, може поново душу учинити чистом. Бесмртна душа тако ће чекати последиједњи суд и васкрсење.⁶⁸

Хришћани су нарочито у Митрином ритуалном обједу, гозби „banquet scene”⁶⁹ Митре и Сола после жртвовања бика, видјели дијаболично опонашање евхаристије (Мт. 26,26–28). Као најупечатљивији приказ митраистичког обједа, код нас је онај на рељефу из Коњица, Херцеговина. Учинимо малу анализу рељефа. Стубови са обе стране рељефа указују на то да се описани догађај одвија у затвореном простору, *spalum*. У средишту видимо *patera* и *heliodromusa*, свештенике два највиша реда, како сједе за обједом. На столу испред њих је раширена бикова кожа, символ Митрине побједи коју објед прославља, побједи која је гаранција успеха његових сљедбеника. Ове двије личности су скоро за главу више од осталих и они су најважнији појединци од свих присутних. Као предтсваници Митре и Сола, они су наслоњени на јастуке на *triclinium*-у у трпезаријском дивану. Десне руке су им подигнуте гестикулирајући благослов. Они евидентно изговарају обредне формуле над приносом, који се налази на малом округлом столу испред њих. На њему се налазе мали округли хљебови са урезаним крстом како би се могли лакше разломити. На први поглед могло би се закључити да постоји велика сличност између хришћанства и митраизма у „ломљењу хљеба”. Међутим, већ рани Оци Цркве у овом чину су видјели нешто сасвим друго. Свети Јустин Мученик (*Аџолої*. 66) оптужује „*зле демоне*“ да прописују „*сакрално коришћење хљеба и воде*”,⁷⁰ а Тертулијан спо-

⁶⁴ Franz Cumont, *The Dura Mithraeum*, in *Mithraic Studies*, стр. 173; David Ulansey, *The origins of the Mithraic Mysteries: Cosmology and Salvation in the Ancien World*, oxford 1989, стр. 35

⁶⁵ Thomas Inman, *Ancient faiths embodied in oncient names*, London and Liverpool, 1868: T.W. Doane, *Bible Myths and their Parallels in religions*, 1910

⁶⁶ J. D. Stone, *Mithras – Christianity*: T.W. Doane, *Bible Myths and their Parallels in religions*, 1910

⁶⁷ Godfrey Higgins, *Anacalypsis: An Attempt to Draw Aside the Veil of Saitic isis; or, On Inquiry into the Origin of languages, Nations and religions*, London, 1836, vol. 1, стр. 781:

⁶⁸ Види: Z. Miletic, *navedeno djelo*.

⁶⁹ Roger Beck, *Beek on Mithraism*, collected works with new essays, 2004, стр. 286–287

⁷⁰ Св. Јустин Мученик, *Прва апологија* (*Early Christian Fathers by Cyril Richardston*, New York 1996, 277–287)

миње „*жривованье хлеба*“ и „*ђавоље опонашање*“.⁷¹ Но, и поред свега Јустин је први који је уочио и упутио нас на сличност хришћанства и митраизма⁷² мада, није признавао “direct influence”⁷³ митраизма на хришћанство. Климен Александријски тврди што и Јустин,⁷⁴ па чак и незнабожачки филозоф Целс сматра да митраизам није утицао на хришћанство већ на гностицизам.⁷⁵ Дакле, и поред видљиве истовјетне спољашње стране Митриног и хришћанског култа Св. Оци сматрају да је духовна, мистично-мистеријска страна хришћанства дубља и на основу тога они сматрају да нема утицаја митраизма на хришћанство. С друге стране, Свети Оци су били под јаким утицајем поистовјеђивања Митре са Ар(х)иманом, персијским богом нечистих сила.

Поред гозбе Митрини вјерници су и „крштавани“ а митраистички иницијацијски обред доношење биљега на чело усијаним гвожђем подсећа на обред Свете Тајне миропомазања, где „*свештеник ѿмазује кршћеноја свейим миром чинећи знак крста на његовом челу*“.⁷⁶ Међутим, када говоримо о митраистичком крштењу, треба истаћи да то није никаква митраистичка новина. Напротив, сличан вид „крштења“ практикују и други култови тога доба.

И поред свега, очито је да Митра има доста сличности са историјским Христом. Митрино и Христово рођење и дјетињство су идентични. Такође, слављење рођења истог датума (25. децембар),⁷⁷ мада се Божић почео славити релативно касно, тек негде у 4. вијеку. Како је дошло до тога? Научници сматрају да је култ Непобједивог бога Сунца имао пресудан утицај на то. Наиме, Рим је од 17–23. децембра прослављао празник *Saturnalia*,⁷⁸ а потом је, нарочито у Риму, слављен (25. децембра) незнабожачко-митраистички празник *Непобједивој сунца* (=Митре).⁷⁹ Од времена Аурелија,⁸⁰ па

⁷¹ Тертулијан, *Против јеретика* (The Prescription Against Heretics, Keesinger Publishing 2010,44)

⁷² Justin Martyr, First Apology, ch. 66

⁷³ Gary Lease, *Mithraism and Christianity*, ANRW II, 1328

⁷⁴ Miguel Herrero de Jauregui, *Orphism and Christianity in late Antiquity*, de Gruyter, 2100, str. 278

⁷⁵ Clauss Manfred., *The Roman Cult of Mithras*, стр. 17

⁷⁶ *Тредник (Друго издање)*, Крагујевац, 1998., стр.27.

⁷⁷ Roger Beck, *Merkelbach's Mithras*, Phoenix 1987, стр. 296

⁷⁸ Свечаности у част бога усјева Сатурна, митског владара старе Етрурије

⁷⁹ Manfred Clauss, *Mithras: Kilt und Mysterien*, München, 1990, стр 70: „ ... erwähnenswert wäre dass das Mithras-Kult keine öffentlichen Zeremonien kannte. Das Fest der natalis Invicti, der 25. Dezember, war ein allgemeines Sonnenfest und somit keinesweges auf die Mithras-Mysterien beschränkt . Es gab also im Mithras-Kult nichts vergleichbares zu den großen Feiern und festlichkeiten anderer Kulte ...”

⁸⁰ Марко Аурелије Антонин (204–222) проглашава митраизам државном вјером. „Аурелије је утемељио ново светиште на Марсовом пољу, с кружним храмом у средишту периметралног зида големог пачетворинастог теменоса, што је рјешење настало по узору на Белово светиште у Палмири. Изглед грађевине одражава монотеистичке тенденције, а у новом пантеону Сунце је преузело улогу Јупитера. Увео је врховни сакрални колегиј Pontifices dei Solis

све до цара Константина (247–323. године) у Риму је овај празник слављен као званични државни празник, а бог Сунца (Митра) као дворски заштитник, слављен је под именом *Sol invictus*⁸¹. Међутим, како тврди Манфред Клаус, иако се Митра увијек описује као *Sol invictus*,⁸² то су различити богови.⁸³ Још су неки научници сматрали да су *Sol* и *Sol invictus* два сепаратна бога, док други сматрају да је *invictus* само епитет који је додан и то негдје половином другог вијека.⁸⁴ Хијменс сматра да је *Sol invictus* био епитет⁸⁵ за неколико римских богова у класичној римској религији укључујући и „главног бога“ Јупитера поред Марса, Херкулеса, Силуана..⁸⁶ док нам Римски култ сунца долази из „најраније историје“⁸⁷ сматра он. Званично Римљани су славили само *Sol invictus*,⁸⁸ мада се под тим подразумејавало и Митра и Сол и Сол Инвиктус. За ову тврдњу можемо да се позовемо на свједочанство Псеудо-Дионисије (*Epist.*7), који говори о триипостасном Митри.⁸⁹ Међутим, остаје и даље нејасно изједначење и релације Митре са Солем и Сол Инвиктусом.⁹⁰ Односно, како је Митра „апсорбовао“ Сола и Сола Инвиктуса и постао свевидећи бог Сунца. Можда ипак објашњење за ово морамо потражити у дуалистичком зороастријском систему гдје је Митра свјетло које доноси добро, заувјек се борећи са тамом. Дакле, Митра је постао сила свијетла. У почетку се борио са другим богом свјетлости

умјесто старих *pontifca*, те је на 25. децембра одредио фестивал Сунца – *Notalis Solis Invicti*. Датум фестивала одређен је на зимски сунцостај, умјесто у раздобље највећих врућина, око љетног солстиција, када се светковао стари *Sol indiges* и римски Митра – *Sol*. Ово указује на одређене промјене у традиционалном поимању Сол... Божанство је синкретизовано из неколико различитих соларних богова: Елах-гадола; римског Сола, панонског сунчаног божанства, чија је свештеница била императорова мајка; палмирског сунчаног бога Малхбала (Малакбел-Краљ Бел) чији је латинизирани назив *Sol sanctissimus*. Битно је рећи да је „нови“ Сол такођер схваћен као лично божанство попут Аугустовог Аполона, он је *Dominus Imperil Romani*.” *Z. Miletic, navedeno djelo*

⁸¹ Историјски анали свједоче да је овај догађај такође прослављан за време Јулијана Апостате (361–363. год.), који је пробао да обнови паганизам. Послије његовог неуспјеха нагло престаје светковање Бога Сунца.

⁸² Clauss Manfred., *The Roman Cult of Mithras*, стр. 79, 146

⁸³ *Исџо*, стр. 147, 148

⁸⁴ Cambell J., (1991, *The Roman army*, стр. 43; Gaston Halsbergher, *The Cult of Sol Invictus*, Leiden, 1972, стр. 45

⁸⁵ Комод је први цар који је епите *Invictus* увео у службену империјалну титулу .(J. R. Fears, *preueto*> Zeljko Miletic, online)

⁸⁶ Види: Hijmans Steven Ernst (2009) *Sol: The Sun in The Art and Religions of Rome*, University of Graningen, стр. 18; Erika Manders, *Coining Images of Power: Patterns in the Representation of Roman Emperors on Imperial Coinage*, A.D. 193–284, Brill, 2012, стр. 130

⁸⁷ *Исџо*, Hijmans Steven Ernst (2009) *Sol*., (прво поглавље)

⁸⁸ Clauss Manfred, *The Roman Cult of Mithras*, стр. 23,24

⁸⁹ Види: Мирча Елијаде, *Исџорија веровања и религијских идеја (џом 2.)*, Београд, 1991, стр. 192.

⁹⁰ Jaime Alvar (prevod R. Gordon *Romanising*) *Oriental gods: myth, salvation and ethics in the cults of Cibebe, Isis and Mithras*, Brill, 2008, стр. 202

– Сунцем (Сол), на крају га победио (Инвиктус) и придобио за савезника. Тако је Митра постао свјетло које победије таму и враћа срећу и живот на земљу.⁹¹

Иако постоје мале нејасноће, да ли је Сол и Сол Инвиктус једно те исто, ипак су митраизам и хришћанство славили недјељу као дан Сунца. За своје поштаваоце Митра и Христос су били божанство свјетлости и Сунца. Као шта је Митра својим слиједбеницима био Непобједиво сунце, тако је и Христос свјетлост свијету за хришћане. Ово и сам Христос потврђује кад каже: „Ја сам свјетлост свијету, и ко иде за мном неће ходити у таму, него ће имати свјетлост живота“ (Јн. 8,12). Црквени писци такође често упо­ређују Христа са сунцем које побјеђује таму гријеха и зла. Свети Јефрем Сиријски пјева: „...засијао си Христџе“, а на другом мјесту, у Божићном тропару се каже: „... Теби клањати се Сунцу Правде“.⁹² На основу овог је и рана хришћанска умјетност стварала слику о Христу као Непобједивом сунцу, али Христос није „ни бог свјетлости, ни бог сунца, нити римски цар сунца, већ Христос је сунце правде (Мт. 4,2)“.⁹³ Односно, Христос је „Сунце правде које ће се о Другом доласку појавити као муња с истока“ (Мт. 24,27).

Тако су двије паралално сапостојеће религије *славиле рођење своја боја истиој датума* (25. децембра), а при томе су им вјеровања *о крају свијетла, стираином суду, васкрсењу џијела* била готово идентична. Међутим, насупрот незнабожачким празницима, који су слављени пре 25. децембра и на сам 25., постављање хришћанског празника, у исти дан имало је за циљ да одврати хришћане од учествовања у лијепо организованим многобожачким празницима, „да би прекрио важну паганску светковину“, али и не само то. Овај празник слављен је зато што у то доба сунце, примјетно за свакога, прави на небу веће кругове и јача топлином и свјетлошћу.⁹⁴ На основу ових тврдњи можемо закључити да се, и поред свега, празник Рођења Христовог није морао поставити на 25. децембар ради потискивања незнабожачког празника,⁹⁵ него више ради природних појава које су повезане са духовним значењем.⁹⁶

На основу свега реченог неко би закључио да је хришћанство плагијат. Међутим, не! Хришћанство није плагијаторска религија. Хришћанство је крајња истина. Оно се само обликовало на начин свих, тада савремених ре-

⁹¹ Види: F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, London 1903, стр. 3

⁹² Види: Лазар Мирковић, *Хеартолоија*, Београд, 1961, стр.83–86.

⁹³ Протођакон Прибислав Симић, *Црквена умјетносћ*, Фоча, 2007, стр. 16

⁹⁴ Ова појава симболички приказује побједу над тамом, рођендан Сунца, а у Филокаловом календару под 25.децембром слави се рођендан *Нејодјегивој боја сунца* (Natalis solis invicti).

⁹⁵ Steven Hijmans, Sol Invictus, the Winter Solstice, and the Origins of Christmas, *Mouseion* 3, 2003, стр. 377–380

⁹⁶ У Риму је празник Рођења Христовог под датумом 25. децембра слављен од 354. године, док је на Истоку уведен нешто касније, 379. године.

лигија. Једноставно, да би било прихваћено, морало је бити актуелно и ши-рокогрудно отворено за многобожачки свијет. Али, сем сличности у обликувању култа и континуитета у вјери као вјери, постоје и дубоке разлике, што је очекивано, по чему је управо хришћанство и оригинално. Оно по чему се разликује хришћанство и митраизам јесте долазак Сина Божијег на Земљу да спасе род људски. Ни једна религија то није имала до појаве хришћанства. Ни једна традиција, ни грчко-римска ни јеврејска нису имале такав „мит“ да је Бог кроз Сина лично дошао људима и узео учешће у њиховим најдубљим патњама. Друго, једино као распета личност на крсту, Исус је био – парадоксално – прослављен. Постојали су многи распети праведни људи у древном свијету, али је ипак за Јевреје и Грке распети Син Божији била непозната идеја.⁹⁷

Да би „оправдао континуитет вјере“ сам Христос је рекао да Он није дошао да укине Закон. То значи да Он није дошао да руши досадашње религијске постулате, већ да их испуни. Митра је непознати Бог. Бог који се очекује, тако је говорио Ап. Павле Атињанима – ја вам говорим Атињани о Богу непознатом. То је наречени Христос, Бог, Син Божији, Син Бога Живог, Богочовјек – Који нам се показа. Јер Он је алфа и омега, крај и почетак свих религија и свега створеног, па и Митре. Зато је било лако римском свијету да прихвати Христа, али су били у дилеми да ли је Христос⁹⁸ заиста Исус из Назарета.

Христос – Син Божији својим доласком доноси новину, а тиме „отвара“ нова питања и проблеме. Новине које доноси су феномени гријеха, свестости и спасења, Божијом благодаћу и личним напорима, а не мистично утапање у божанство, чему су тежиле митраистичке мистерије.

На почетку Ромеји нису ни постављали питање: Ко је Христос? Они Га вјером прихватају као Бога, Бога-Сина, Сина Бога Живог, „Који и Сунце (Митру) ствара“. За њих је Христос наречени, очекивани Богочовјек, крај и почетак, алфа и омега свих религија. Међутим, рационализовани дио унутар римске цивилизације тражи рационално објашњење Христа. Ко је Христос, шта је Христос? Ту настаје и први проблем и прва јерес – аријанизам. Арије⁹⁹ тумачи Христа као прво створење преко којег Бог-Отац ствара све

⁹⁷ М., Aengel, *The Sun of God*, Engeme, OR 2007, стр. 28–29

⁹⁸ Христос – Онај на Којему почива Дух Свети, Помазаник благодаћу Божијом, Син Бога Живог, Богочовјек..

⁹⁹ Некако нам постаје логично мишљење, којему се придружимо, да је одлука да се слави Божић повезана са Аријевим учењем, које се у 4. стољећу почело нагло ширити. Према учењу Арија природа Господа Исуса Христова подређена је природи Бога Оца, па је тако било времена у којем Друго Божанско лице није постојало, већ је створен од Оца. У овим расправама су судјеловали сви слојеви Римске Империје. Цар Константин сазива 325. године Сабор у Никеји; након два мјесеца расправа осуђено је Аријево учење и донијета саборска одлука да је Син истобитан Оцу. Међутим, сада је требало истаћи Христово овоземаљско рађање, Оваплоћење Бога да би откупио човјека. За то је потребна светковина којом ће се обиљежити рађање Бога.

остало. Ова идеја била је пријемчива за митраисте, јер им није нарушавала њихову космолошку концепцију, штавише, она ју је добро допуњавала и потврђивала. Зато ће аријанизам највише да заживи на митраистичком „чврстом“ тлу, односно у оним римским провинцијама гдје је митраизам био веома заступљен и популаран. Биле су то, како смо већ рекли, западне провинције, међу којима су предњачиле Панонија и Далмација. Сматрамо да то свакако није случајност, него да се ради о пријемчивости „менталном склопу“ средине. Можда и о утицају сличности претходних култова средине са митраизмом, ако не и самој аутентичности митраизма у провинцијима Панонији и Далмацији.

Ова теолошка питања и њихова рјешења утицаће и на архитектонска рјешења првих хришћанских храмова. Тако је ромејска провинција Далмација једна од многих у чијим границама се види највише ранохришћанских архитектонских рјешења. Да ли је заиста митраизам имао утицаја на то?

9. Кратак историјат далматске црквене архитектуре од појаве Хришћанства до немањихке епохе

Кад говоримо уопште о ранохришћанској архитектури, једно од кључних питања на које морамо одговорити јесте однос према антици. Односно, да ли је раносредњовјековна тј. ранохришћанска архитектура наставак претходне (теза континуитета антике, Ejmar Duggve) или представља, након прекида, аутохтону новину (тзв. варварска теза, Josph Strzygoovski)?

Кад говоримо ранохришћанском градитељству у Далмацији и утицају са стране, научници су изнијели мноштво претпоставки. Мишљења су подијељена. Говори се о готском утицају, лонгобардском и сиријском, персијском, арменском, уопште оријенталном, те напoкон нордијском и прасловенском. Сматрамо да су сви ови утицаји присутни, али да ни један није пресудан.

Зато, све ово сагледавајући, можемо рећи да је у формирању ранохришћанског далматинског градитељства, преднемањихке епохе, када је настало на десетине црквица о којима говоримо, утицало неколико елемената. Све их можемо свести на четири. Прво, два традиционална елемента – касноантички 4. и 5. вијек, а гдје под касноантичком управо подразумијевамо митраистички утицај; и рановизантијски¹⁰⁰ 6. 7. вијек, донекле и 8. вијек, гдје се први пут појављују типични хришћански архитектонски захвати. Андре Грабар, велики познавалац византијског умјетничког наслијеђа

¹⁰⁰ „За византијски стил карактеристични су „свод“ и „купола“. Почетком четвртог вијека купола је била још ниска и покривала је читаву површину здања ослањајући се директно на зидове; али послеје она постаје виша, за ослонац добија нарочите стубове и унтар ње појављују се прозори. Читава купола требало је да подсећа на пространи небески свод, као мјесто невидљивог присуства Господа.“ *Архитектурной Аверкије (Тавшев), www. Svetosavlje.org*

говорећи о ранохришћанској и средњовјековној архитектури, сматра да се у црквеној архитектури доста лутало од 5. до 7. вијека. Базилика,¹⁰¹ од које се удаљило, и засвођење куполом, које је требало да се постави као нов покривач на базилику (која у почетку није имала сводове), тешко су се могли спојити, и то потврђују сасвим нехотичне, хибридне грађевине. Било би боље – умјесто стварања вјештачког „типа“ цркве („базилика са куполом“) – ту видјети само поучни доказ и процес, који ће од 6. вијека усмјерити византијску цркву, намјењену текућем култу, да добије облик који ће имати у средњем вијеку и који се, главним својим особинама, спаја са једним од постојећих образаца мартиринума са краја антике,¹⁰² сматра он.

Друга, утицаји у 9, 10. па и у 11. вијеку. Ту на већ донекле оригинално или утемељеној далмато-рашкој архитектури видљиви су спорадични западни франачки утицај и источни главни византијски утицај друге фазе у доба династије Македонаца, када ће се непосредно пред епоху Немањића и у њихово вријеме појавити рашко-византијски стил из којег ће се развити моравски и непосредно савремени српски.

Један од првих хришћанских новитета било је градња црквица мањих димензија са крстастом основом. „Крстообразне форме требало је да подсјећа на то, да у основи цркве лежи крст Христов“.¹⁰³ Касније ће се, како неки научници тврде, тек у 10. вијеку, издиференцирати „прави“ хришћански стил, „хришћанске узорне шеме у архитектури“.¹⁰⁴ Ово се претежно односи на Запад. На Истоку се већ „у 9. вијеку, под Теофилом и првим Македонцима приступило градњи нових цркава, ове грађевине су биле много скромнијих размјера од црквица 6. вијека (мисли се на оне градског типа), и размјере установљене у том раздобљу служиће као узор-мјера до краја Византије“.¹⁰⁵

У ранохришћанско доба црквене грађевине у Риму, Цариграду и осталим већим мјестима Империје, имају ограничен број градитељских типова, који су свјесно израђени, у детаље одређени и до танчина поновљени у другим крајевима, у којима је допирао утицај из тих средишта хришћанског живота. Али, у далеким периферним крајевима удаљених провинција, као и унутрашњости римске Далмације, црквено градитељство градитељство старохришћанског доба испољава се у занимљивим, разноликим и осе-

¹⁰¹ „Дворане са форумима, одређене за јавне послове, биле су суднице, тржнице, мјешачнице и сл., и називане су *basilica forensis*. Дворане царских палата и у кућама богатих грађана звале су се *basilica domus*. Римска базилика је најчешће тробродна. На супротној страни од улаза налазило се узвишена полукружна трибина на којој је засиједао суд. Из ње се доцније развила олтарска апсида.“ Пр. Симић, *Црквена умјетност*, стр. 20

¹⁰² Види: Andre Grabar, *Vizantija...*, стр. 63

¹⁰³ Архиепископ Аверкије (Таушев), www.Svetosavlje.org

¹⁰⁴ David Stocker, A hitherto Unidentified image of the Mithraic God Arimanius at Lincoln, *Britannia* 29, 1998, стр. 359

¹⁰⁵ Andre Grabar, *Vizantija...* Novi Sad, 1969, стр. 64

бујним облицима, који носе на себи печат превасходно локалних традиција и случајних потреба, не занемарујући утицај већ постојећих религијских архитектонских рјешења, као што је, како смо већ навели, касноантичко, митраистичко. У исто вријеме чувени манастири на Западу подижу цркве већих димензија, најчешће у облику тробродних базилика. Исток, односно источни дио РOMEЈСКОГ царства – Византија „никад нису достигли значајну величину хришћанских базилика од 4–6. вијека и црква латинских земаља од времена Каролинга“,¹⁰⁶ јер за тако нешто нису имали потребе нити теолошко образложење. Током развоја, новина латинске базилике била је у томе што „су испред базилика постављали централно саграђене крстионице“.¹⁰⁷ Но, Исток је веома брзо напустио базиликално грађење, и теолошким сазријевањем, некако у исто вријеме, полако је уклањао баптистерије из црквене градње. Запад је остао при грандиозности црквених грађевина. Међутим, не мора да значи да је то правило. Рецимо, у исто вријеме у Шпанији под владавином Визигота, прије неголи су превладали јачи утицаји Француске и Италије, као и у Енглеској у старосаксонско доба, прије него је Виљам Освајач (око 1066) Енглеску довео у додир са животом Европе – градиле су су такође мале црквице, пресвођене, разноврсних основа, што се не уклапа у градитељство остале Европе, али много има додирних тачака са стародалматским грађевинама и градитељством ранохришћанског периода у Далмацији.

Нису далматски градитељи, како смо већ навели, црпили све из самих себе, нити су били посве затворени према сваком спољашњем утицају. Свакако да су Далмати користили богато градитељско античко наслијеђе,¹⁰⁸ и свакако да су с хришћанством прихватили уопштenu линију црквеног градитељства. И поред свега они подижу црквице, у свом градитељском наслијеђу, у једноставном облику правоугаоника (црквица у „Градини“ квадратне основе) и увијек постављају апсиде на источном крају брода цркве као што и данас раде православни хришћани. Редовито, услјед малих распона простора, црквице су бачвасто засвођене (мазулеј Св. Анастасија на Марусинцу из 4. вијека) док су просторна рјешења разнолика.

Уопштено говорећи, Далмати ранохришћанског периода своје богомоље подижу, обично, на бази квадрата и круга као темељних тлоцртних форми, те приступају разведеној композицији источног (грчког) крста са куполом над средишњим квадратом, уписаном главном апсидом и двије мале апсиде на попречним крацима. Изведене из квадрата, правоугаоника или круга ове црквице редовно имају апсиде. И овдје налазимо мистично-мистеријску, источну, касније названу византијску, улогу. „Византијци су

¹⁰⁶ *Истo*, стр. 60

¹⁰⁷ Протођакон Прибислав Симић, *Црквена умјетност*, Фоча, 2007, стр. 22

¹⁰⁸ Наредбом цара Валентијана III Далмација и читав западни Илирик 437. године прелазе под власт Цариграда.

градили засвођене грађевине са куполом, мада су дизали баптистеријуме и маузолеје или мартриријуме који су произишли из маузолеја, а служили су култу светих моштију и светитеља чије су то мошти биле. ... Још од 4. вијека, планови – квадратни и правоугаони, кружни и полигонални, крстообразни – и потпуно засвођење са куполом, као обиљежје маузолеја, мартриријума и баптистеријума, били су пренијети на све култне грађевине¹⁰⁹ на свим просторима докле је допирао источно религијски дух, па тако и у Далмацији.

Далмати, понекад, воле дати апсидама црквица четвртасти облик, мјесто уобичајног полукруга или полигоналног, а то свакако није новост нити је искључива појава код Далмата. Четвртаста апсида је честа код Визитгота у Шпанији, и код старосаксонских црквица у Енглеској. Тумачења зашто су се градили четвороугаони олтарі имамо многа. Новија тумачења говоре да је то преузето од оних народа који су цркве правили од дрвета, пошто је од дрвета лакше направити четвороугаони олтарски дио него полукружни. Медитеранска градња је у камену и са њим је лакше правити полукружне олтане. Далмати, како рекосмо, користе оба вида градње олтане, али често користе унутар храма полукружни облик олтане а споља правоугаони. Овакве градње је црквица Св. Крста у Нину; унутра је четворолисна а споља изгледа као једнокраки (грчки) крст.

Код црквица изведених из круга, обично се над централним кругом уздиже ваљак с полукружном куполом, а придодан јој је полуваљак апсиде (Св. Марија, Иж; Св. Донат, Задар), али се најчешће око средишњег простора ваљка с куполом окупља шест једнаких апсида (шестолисна, шестокохна) (Св. Тројица, Сплит) а изнимно налазимо и осам (Ошље, код Стона). „Облик храма у виду круга, такође је карактеристичан за византијски стил, настао је вјероватно од „баптистеријума“ (крстионица), посебних храмова намјењених искључиво за крштење, у чијој се средини, по узору на ромејска јавна купатила, налазио округли базен с водом. Према другом мишљењу, округли храмови потичу од грчких споменика, или „ротонди“, који су подизани на мјесту погребенија нарочито уважених и истакнутих државних и јавних личности.“¹¹⁰ Но, ипак не заборавимо да ове и сличне типолошке класификације служе само лакшем сагледавању, прегледности, док је заправо сваки ранохришћански споменик индивидуално дјело и тражило би посебну интерпретацију.

У далматској градњи интегрално су у камену ријешени сви архитектонски дјелови црквица, оквири врата и прозора, као и транзене (перфориране камене плоче што су затварале прозоре). Камени је био и сав црквени намјештај, ступови, греде и плоче олтане, преграде са карактеристичним

¹⁰⁹ Andre Grabar, *navedeno djelo*, стр. 60

¹¹⁰ Архиепископ Аверкије (Таушев), www.Svetosavlje.org

троуглим забатом унутар којег је уписан полукружни лук.¹¹¹ Сав црквени намјештај био је прекривен линеарним орнаментима изведеним тропрутим тракама, који га због начина испреплетанја називамо „плетер“. За готово све мотиве који се јављају у рановизантијском или у преднемањићком добу у рељефима, можемо наћи подлогу у богатом репертоару античке орнаментике, иако често у другом материјалу и техници, на примјер – у подним мозаицима. Раздобље апсолутне доминације геометријског орнамента, шта је истиснуо људски лик и фигуралну композицију из ликовне умјетности, трајало је око 400 година – од 7. до 10. вијека.

До сада је владало мишљење о „случајним“ облицима црквене грађевине раног средњег вијека у Далмацији, вјероватно због робусног и „дивљег“ грађења од ломљеног камена, без обраде или са минималном обрадом, и то само носивих камених плоха као шта су углови.. Међутим, новија истраживања откривају одређени број типова у далматској црквеној архитектури раног средњег вијека, од којих су неки често понављају: до сада је познато више примјера кружних црквица са шест апсида, тзк. шестолисне (двје осмолисне као варијанта истог типа), тридесетак примјера лонгитудиналних црквица тродјелне подијеле (често и са куполом над средишњим пољем). Примјећена је и регионална припадност појединог типа. Од неколико шестолисних црквица пет су у околини Задра, шта је и логично пошто је Задар кроз скоро читав средњи вијек био под византијском доминацијом и влашћу, док је лонгитудиналних с куполом највише у крају између Солина и Дубровника.¹¹²

Интересантно је напоменути да се на примјер основа на четворолист јавља и код многих других словенских народа у првом почетку њихова црквеног градитељства: Св. Петар у Мућу (данашња Далмација), Св. Петар у Расу (Рашка област, Србија); исте је основе и црквица из раног средњег вијека на Вавелу у Кракову (Пољска), као и црквица Св. Вјећеслова, која је прије неколико година откопана у својим темељима у Прагу (Чешка).

И поред свега шта смо навели о античком утицају градње на ранохришћанске црквице у Далмацији, са сигурношћу можемо тврдити да су оне израз и резултат једног дослиједно новог локалног принципа градње. Умјесто античког принципа артикулације и рашчлањивања што се постиже видљивим односом носача и терета, раносредњовјековне црквице у Далмацији су као саливене у јединствену масу, чему се у ствари и тежило. Остале су вјерне претходном или боље рећи општеважећем религијском „култу

¹¹¹ Овакав забат је нађен у Дољанима код Книна на којему се налази име српског кнеза Мутимира, брата кнеза Стројимира, чији дворски канцеларијски печат је Србија на аукцији у Њемачкој откупила 2006. године.

¹¹² О регионалним типовима градње црквица у Далмацији, више види код: Ирина Цвијановић, „Типологија рановизантијских цркви салонитске митрополије од 4 до 6 вијека“, *Историјски часопис*, књ. LIII (Бгд, 2006), стр. 25–52

пећине и стијене“. Црквице малих димензија, засвођене, дебелих камених зидова, увијек укупане од један до седам степеника, понекад и читаве, гледано споља представљају стијену у којој је „ископана“ пећина. Полагање читавих светитељских моштију најприје у олтарској трапези, потом сахрањивање „признатих“ хришћана у самом храму, представљају мартријуме, односно „гроб у стијени“ у којему је био положен и сам Спаситељ, Господ Исус Христос.

10. Непосредан утицај митраизма на рану црквену архитектуру

Оно што је до нас остало тајном и што је дубоко обиљежило архитектуру раног средњег вијека, односно ранохришћанску архитектуру, јесте свакако чињеница да је на читавом источном дијелу ромејског царства – од Истре до Сирије – остало „обиље малих (култних) грађевина које су имале квадратни или приближно квадратни план, у каснијим вјековима и сводове са куполом у средини. Овај тип је био најчешће изабран између многих које су ове грађевине нудиле. Услови под којим је ово преузимање извршено (и зашто?) нису разјашњени...“;¹¹³ тврди Андре Грабар, чије мишљење дијели већина савремених тумача ранохришћанске и рановизантијске умјетности. Слажући се са њиховим мишљењем потрудили смо се да у претходном поглављу укратко предочимо развој средњовјековног црквеног градитељства, на подручју Далмације, на основу чега смо дошли до закључка да се ранохришћанско градитељство ослањало на архитектонска достигнућа касне антике. Али зашто баш на архитектуру тог извора а не неког другог? Сматрамо да је кључ разумијевања овог питања у реалној духовној клими која је владала у доба настанка ранохришћанског градитељства. Касноантичка реална духовна клима сублимисана је, како смо могли закључити, у митраистичком мистеријском култу.

Као што смо навели, постоје мишљења да су митреји наслиједили индијску правоугаону архитектонску концепцију храма, на основу хинду вјеровања да је квадрат спона духовног и материјалног свијета. Митреји су били малих димензија, окренути увијек исток-запад, сасвим ријетко и сјевероисто-југозапад. Претежно су били бачвасто засвођени а на своду се осликавала астрономска тематика. Ово је за хришћане било посебно откриће пошто су „литургичари и сликари, који су украшавали цркве, наставили да препознају у овој врсти грађевине микрокосмос или хришћанску васељену“.¹¹⁴ Унутар митреја сјеверном и јужном страном по средини биле су изграђене камене клупе које су служиле вјернима при пјевању химни и читању молитава. Између камених клупа био је канал кроз који је проти-

¹¹³ Andre Grabar, *navedeno djelo*, стр. 60

¹¹⁴ Andre Grabar, *navedeno djelo*, стр. 62

чала вода. „Култ воде“ био је заступљен код многих старих култура. У надземном дијелу катакомби у којима су се скупљали први хришћани „била је чесма која је служила за ритуално прање руку“.¹¹⁵

Призор тауроктоније – Митрино убијање бика – увијек је представљао средишњу култну слику у светилишту, смјештену у апсиди или дну средишњег брода, а према смјеру у коме гледа тај приказ одређује се и усмјереност митреја;¹¹⁶ скоро по правилу то је био исток, рјеђе сјевероисток. Хришћани су, без сумње, прихватили и наслиједи митраистичку архитектонску концепцију храма. Разлоге смо навели у претходно реченом, али наведимо и Беслерово мишљење, које потврђује оно што смо рекли до сада. Он каже да су „Митрини храмови били мали, уски, укопани и тамни, тако су и прве просторије за кршћанске обреде биле врло скучене. Ово се може посматрати из двије перспективе, прва је та да је заправо тај обредни процес остао устањен у малим просторијама ослањајући се на претходну религију... И друга перспектива је тајно дјеловање кршћанских заједница, које су оправдано морале користити те мале просторе“.¹¹⁷ Зато су у многим мјестима над Митриним храмовима, који су били напуштени или разрушени, подизане хришћанске цркве,¹¹⁸ односно „многи пагански храмови били су претворени у цркве“¹¹⁹ ради тријумфа Христа над Митром,¹²⁰ како је образлагала ранохришћанска теологија. Тако су нам остајали темељи митреја¹²¹ као непосредно свједочанство уливања митраизма у хришћанство, али и као доказ континуитета вјера, која са Христом добија своје пуно значење.

Дакле, како претпостављамо из реченог, митреји су постали узором градње раних хришћанских богомоља, али претежно по удаљеним провинцијама, јер су хришћани по Теодосијевом едикту, мада већ и прије, након Константиновог едикта о толеранцији вјера, почели да јавно подижу своје храмове већих димензија по узору на базилике, или су користили и саме већ постојеће базилике. За нову хришћанску архитектуру, сем готовог митраистичког архитектонског наслијеђа, било је пресудно хришћанско теолошко мишљење, које је у то вријеме, непосредно послуже прогона, било у уздизању и развоју.

¹¹⁵ Протођакон др Прибислав Симић, *Црквена умјетност*, Фоча, 2007, стр. 10

¹¹⁶ Селем Петар, „Митраизам Далмације и Паноније у свијетлу нових истраживања“, *Хисторијски зборник*, год, XXXIX (1), стр. 184 (1988)

¹¹⁷ Basler (1972), 62: Preuzeto iz: Arnes Dzido, „Vjerski I ekonomski razvoj na teritoriji BiH u 4. stoljecu“, *Zemlje antickog Ilirika prije I poslije Milanskog edikta*, Sarajevo, 2014, str. 168

¹¹⁸ Ronald Hutton, *The Pagan religions of the Ancient British Isles; their nature and legacy*, Blackwell, 1998, стр. 260

¹¹⁹ Протођакон др Прибислав Симић, *Црквена умјетност*, стр. 18

¹²⁰ Е., Лозе, *Свети Новој Завети*, Београд 1986, стр. 158

¹²¹ Lukrezia Spera, *Characteristics of the Christianisation of Space in Late Antique Rome: New Considerations a generation after Charles pietri` s Roma Christiana*, in: *Cities and Gods: religious space in transition*, Peeter,s 2013, стр. 121–142

Оно што се пренијело из митреја у ранохришћанске црквице можемо свести под неколико елемената: Први такав елемент су клупе које су биле постављене средином, сјеверном и јужном страном митреја. Данас у хришћанским храмова постоје столице уздуж јужног и сјеверног зида (које нису окренуте да „гледају“ у олтар, већ су окренуте ка средини храма, неки то правдају практичном потребом за старије вјернике. Камене клупе митреја преносе се и вани, уз јужни или западни зид са једне и друге стране улазних врата ранохришћанских црквица, што се може видјети у великом броју далматинских црквица о којима говоримо. Потом, обавезно додавање, црквицама подигнутим на митреју полукружног или квадратног олтарског дијела. У неким црквицама видљиво је да олтарски дио не припада већ постојећим темељима, него да су накнадно темељи „придодати“ већ постојећим. Поред наведених елемената постоји и један који је скоро обавезан, а то је да градња храма мора увијек поштовати смјер исток-запад, при чему се обавезно на источној страни поставља олтар, и то је типично правовјерно (православно). Јер, „Хришћани су Истоку приписивали узвишено симболичко значење. На Истоку је био рај, на Истоку је изведено наше спасење. На Истоку излази материјално сунце које даје живот свему што живи на земљи, на Истоку је изишло и Сунце Правде, које даје вјечни живот људском роду. Исток је одувјек сматран за символ добра, насупрот Западу, који је сматран символ зла и власти нечистих духова. И сам Господ Исус Христос сликовито се показује као Исток: Исток Му је име (Зах. 6,12; Пс. 67,34), Исток са висине (Лк. 1,78).“¹²²

Рекли смо да је хришћанство донијело као новину: појам гријеха, феномен светости и спасење. Светост је нешто што се пројављује у овом животу. Спасење је обећање у будућем вијеку. Светост се „постиге“ јаким аскетским напором и благодаћу Божијом. Зато је пост остао доминантан у срединама које су биле јаче изложене митраистичком утицају (Босна, Херцеговина, Далмација...). Светост се пројављује у конкретним људима. Светитељи су „имали“ велику улогу у раном хришћанству, уосталом као и данас. На њиховим гробовима или мјестима која су посјећивали градили су се прве цркве. Током времена антиминос¹²³ је преузео ову праксу, па су се

¹²² Архиепископ Аверкије (Таушев), www.Svetosavlje.org

¹²³ „У данашње вријеме антиминос је свилено платно са преставом полагања Господа Исуса Христа у гроб, четворице јеванђелиста и оруђа страдања Христа Спаситеља; у антиминос се, у посебној кесици са доње стране, ушива честица светих моштију. Историја антиминоса сеже у прва времена хришћанства. Први хришћани имали су обичај да Евхаристију свршавају на гробовима мученика. Када су у четвртом вијеку хришћани добили могућност да слободно подижу храмове изнад земље, они су, услијед већ укореењеног обичаја, у те храмове почели да са разних мјеста преносе мошти светих мученика. Но, пошто је број храмова стално растао, тешко је било добити читаве мошти за сваки храм. Тада су почели да испод Престола полагају макар честицу светих моштију. Одатле води поријекло и наш антиминос. Он у суштини преставаља преносиви Престо. Проповједници који су полазили

црквице могле градити и на осталим мјестима. Појавила се и градња црквица у гробљима и покапање „заслужних“ хришћана у самим црквицама.

Тамо гдје су за хришћанске храмове искориштени митреји, први олтари и Престоли били су издубљени у камену, пећинском дијелу, а у Престо су полагане читаве мошти светитеља. Ова пракса долазила је из првих вијекова, кад је у храмовима „подземних катакомбних цркава као Престо служио гроб мученика, који је нужно имао правоугаони облик и налазио се близу олтарског зида“.¹²⁴ Касније ће хришћанство ту стародревну праксу полагања цијелих светитељских моштију у трапезу, замјенити симболично са дијелом светих моштију, које су уграђиване у олтарску трпезу. Црквице, које су непосредно изникле на митрејима, у које су уграђиване читаве мошти светитеља, видљиве су и данас широм римске провинције Далмације. Најупечатљивија је она у Миљевини код Фоче. Наиме, у миљевинском гробљу, које је подијељено на муслимански и православно хришћански дио, на овом другом, православном дијелу, налазе се остатци строга хришћанског храма „намастира“, гдје је видљив и сада Престо, „ископан“ у стијени; у дијелу гдје се налазила трапеза остало је удубљење гдје су биле похрањене читаве мошти непознатог светитеља. Испред олтарског дијела види се усјечена клупа (уздуж исток-запад), вјероватно остатак митреја. Идентичан случај црквице имамо неколико километара даље према Сарајеву, у развалинама непознатог града и тврђаве, гдје се налази црквица чији олтарски дио је такође „ископан“ у стијени, гдје су у трапези стајале читаве мошти.

у далеке земље како би објављивали Јеванђеље, или цареви који су кретали у походе, уз преносиве цркве морали су са собом да понесу и преносиве Престоле, какви су били антимиси. Низ свједочанстава о антиминсима, управо са таквим називом, имамо већ од осмог вијека, док сами антиминси који су нам сачувани као материјални споменици потичу из дванаестог вијека. Древни руски антиминси сачувани до наших дана, били су направљени од ланеног платна, а на себи су имали натпис и слику крста. Натписи указују на то да антиминс замјењује освећени Престо; такође ту је наведено име архијереја који је осветио „овај Престо“, затим се каже за које је мјесто намјењен (тј. за који храм, цркву), а постоји и запис о моштима (овдје су мошти). Од седамнаестог вијека на антиминсима се већ појављују сложеније слике, попут полагања Спаситеља у гроб, док ланено платно бива замјењено свилом. Првобитно су у сваки Престо освећиван од стране архијереја полагане свете мошти (у металном ковчежићу који је стављан испод Престола или у удубљење на горњој плочи Престола). За такве Престоле нису били потребни антиминси. Храмови пак које нису освећивали епископи, освећивани су кроз слање антиминса са светим моштима. Услијед тога, једни храмови су имали Престоле са светим моштима, али нису имали антиминсе; други су имали Престоле без светих моштију, али су имали антиминсе. Тако је било у Руској цркви у прво вријеме послје примања хришћанства. Временом, најприје у Грчкој, а потом у Руској цркви, антиминсе су почели да стављају и на Престоле освећене од стране архијереја, али у почетку без светих моштију. Од 1675. године у Руској цркви уведен је обичај да се антиминси са светим моштима стављају у све цркве, чак и оне које су осветили архијереји. Антиминс који свештенику даје архијереј, постао је видљив знак пуномоћи свештенику да свршава Божанствену Литургију, уз потчињеност архијереју који му је тај антиминс издао.“
Архиепископ Аверкије (Таушев), www.Svetosavlje.org

¹²⁴ Архиепископ Аверкије (Таушев), www.Svetosavlje.org

Ово не треба да нас чуди пошто је „култ св. моштију, а не култ крштења, на извјестан начин – мада различито на Западу и на Истоку (Византија) – дао позајмице хришћанској архитектури, у раздобљу преображавања, које је од античке црквене грађевине (митреј) направило цркву (храм) средњег вијека“.¹²⁵

Постаје нам сада јасније зашто је био тако јак отпор далматске цркве према Риму у погледу ортодоксности. Далматска народна црква својим исповиједањем хришћанства одупирала се скоро до 10. вијека (догматском) „римском исповиједању хришћанске вјере“. Ствар је јасна. Неки елементи, нарочито они око двора у Старом и Новом Риму, жељели су да догматским богословљем, које се претежно темељило на римско-јелинском рационализму, створе од хришћанства идеологију и тиме да удахну нови живот Ромејству. Сматрали су да ће Ромејство оличено у „хришћанској идеологији“ бити спасено. Тако би ромејска држава „нашла у хришћанству снагу која је могла духовно ујединити, а царском апсолутизму дати јаку моралну подршку“.¹²⁶ Међутим, захваљујући Божијем Промислу победила је ортодоксно хришћанска струја, па је тако најприје пропао западни дио Ромејског царства, док је источни преживио, али не војничком побједом „Гота“¹²⁷ који су разорили западни дио Ромејског царства. Јустинијанов командант Велизар не побјеђује „Готе“ на војничком пољу, него, сматрамо, препознаје изворну хришћанску баштину, коју су баштинили „Готи“, која је била блиска источном хришћанском духу, а које је оличено у Равенству, равенској архитектури, сликарству, па и вјери. И то је оно „мирно“ готско прихватање византијске власти. Ово мирно прихватање источног првенства одразило се и на Далмацију, јер Далмација, нарочито њен Либурнски¹²⁸ дио, била је срце „готизма“. Тако ће Равена постати духовни темељ далматске вјере, са неким својим специфичностима. Током времена то ће се показати као правовјерно, православно хришћанство. Тако ће Далмација, и након подјеле хришћанства (1054), све до новијег доба, остати и опстати читава и православна. „Шта се православна вјера у Далмацији одржала чистом од сваког јеретичког труна, шта је она чврсто била у православном народу

¹²⁵ Andre Grabar, *navedeno djelo*, стр, 62

¹²⁶ Георгије Острогорски, *Историја Византије*, стр, 68

¹²⁷ „Почетком 5. века, Западно Римско Царство угрожавали су Готи, Вандали и Алемани. Западноготски краљ Аларих освојио је 410. год. Рим. Равена је приобални град у северној Италији; постао је 403. год. Главни град Западног Римског Царства. Крајем 5. века источни Готи вод вођством Теодориха (493– 526) освајају Италију и оснивају своју државу са престоницом у Равени. После Теодорихове смрти Византија је почела да нагло потискује Готе, а цар Јустинијан је 553. год., коначно уништио њихову државу и основао Равенски егзархат који је дуже време припадао Византији“. Пр. Симић, *navedeno djelo*, стр, 31

¹²⁸ Либурнија земља Либурна протезала се на просторима Буковике, Равних Котара, Морлачког канала, Велебитом према Сењу. Познато је да је готска поморска база била тамо гдје и старих либурна у Карину.

далматинском и шта су далматински епископи били бранитељи те вјере, томе је највише доприњело калуђерство, а на првом мјесту поглавар калуђерства својего доба, св. Иларион (+371)¹²⁹, тврди нам истински Далмат, велики архијереј Српске Православне Цркве, др Никодим Милаш.

У четвртој и петом вијеку, до краха готске доминације, доминирале су црквице које су биле подигнуте директно на митрејима или су обновљени митреји са нешто додатих хришћанских архитектонских елемената. За ова два вијека карактеристично је да ће обликовати хришћанско архитектонско мишљење; тако ће под тим утицајем бити архитектонски рјешене црквице 6, 7. и 8. вијека, иако су црквице овог периода (6–8. вијека) под јаким утицајем рановизантијске архитектуре. То ће трајати све до почетка 9. вијека и нових политичких околности, јачања франачке државе и непосредног папског утицаја. Цркве 9, 10. па и 11. вијека у Далмацији изњедриће нешто што је наука препознала као далмато-рашки стил (понегдје у западној литератури срећемо термин ранороманика, мада је то дискутабилно). Хришћанска архитектура 9. и 10. вијека враћа се ранохришћанској архитектури, правоугаоним црквицама са полукружним, рјеђе правоугаоним, апсидама, али нешто већих димензија. Црквице 9. и 10. вијека су нешто већих димензија, нису бачвасто засвођене, као црквице претходних генерација, због већих распона. Ове цркве, под утицајем Запада, добивају и једноставне звонике, у каснијим вијековима већих димензија, кроз које се улазило у наос. Потом, увијек је на западној страни, изнад улазних врата, уграђивана карактеристична камена икона сунца тзв. розета, која је у већини случајева припадала иконографији касноантичког митреја. Уграђивањем на западну страну „розете“ односно камене иконе Бога Сунца, ово је симболизирано нешто пролазно „на заласку“, односно представљало је побједу Христа над Митром.¹³⁰ Такође, скоро по правилу, све црквице овог времена, као и митреји, неколико вијекова раније, имају и јужна врата. С друге стране поред обавезног олтарског дијела на полукружном или квадратном олтарском зиду остављао се мањи прозорчић (пушкарница) кроз који је падала прва сунчева зрака на сам олтар, то је уједно био знак кад треба да почне да се служи Св. Литургија и представљало је мистичан однос Бога Сунца и Христа.¹³¹ Ово архитектонско враћање у ранохришћанско вријеме условљено је теолошким кретањима и, што је интересантно, поклапа се са временом за које многи аутори на западу кажу „словенизирања Византије“.

¹²⁹ Никодим Милаш, *Православна Далмација*, стр. 45

¹³⁰ Е., Лозе *Свешћеној Новој Завјети*, Београд, 1986, стр. 158

¹³¹ Види интересантан приступ Младена Пејаковића, робусном и једноставном далматском градитељству. Он асиметричне отворе сматра „мјерачима времена“ који разноврсне ефекте сунца одређеним данима искориштавају за сакрализацију простора. Gattin N., М. Pejakovic, *Starokravska sakralna arhitektura*, Matica Hrvatska i Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1982. godine.

Неведимо неколико карактеристичних црквица (храмова) који поткрепљују нашу напријед изнијету тезу о митраистичком утицају. Невешћемо четири основна узора, мада смо у излагању помињали и остале карактере црквица, којих је до сада само у ужем дијелу Далмације познато преко стотињак. Као узор нека нам послужи: црква Св. Петке у Велебиту близу Грачаца (1500 м. надморска висина). Поред цркве је пећина у којој стално капље вода и два издубљена корита у камену. Очито да је то било неко дрвено светиште, ми сматрамо Митрино, пошто постоје сви „елементи“ за један митреј. Касније је у „хришћанско вријеме“ саграђена ова мала црквица, Св. Петки, на самом улазу у пећину. Ово узимамо као примјер митреја на великим планинским висина и на неприступачним, скровитим мјестима, гдје митраистичко светиште „продужава своју намјену“ кроз нову вјеру. Други примјер, истог смисла, можда боље дочарава нашу тезу о повезаности старог и новог светишта, а то нам црквица Св. Вида код Сења најбоље репрезентује. „На крају Сењске драге (или долине Св. Вида) с десне стране корита Потока, уз стару цесту, која из Сења води преко превоја Вратник и даље у унутрашњост, налази се црквица Св. Вида... Црквица је оријентирана исток запад. Њени габарити су 11,5 пута 5,10, дебљина зидова 0,60 метар. Свод лађе и апсиде био је бачвасто засвођен... Данас је црквица у жалосном стању... Занимљиво је да се са њене јужне стране налазила мала шпиља која је данас затрпана, а могло је бити у свези с неким старијим светиштем. Притом мислимо на паганско светиште посвећено Св. Виду или још раније римско оријентално божанство Митра...“¹³²

Други примјер су црквице које су директно у пећини. Наиме, мала црквица смјештена је у пећини поред Мурвице, малог насеља близу Бола на Брачу. Пећина је испод литице Видове горе. Оваквих црквица у пећини постоји неколико само на Брачу. Поред овог примјера подсјетимо на други примјер сличног смисла – „катакомба“ у Јајцу. Све донедавно се мислило да су то старе хришћанске катакомбе, гдје су се хришћани скривено молили Богу. Међутим, јајачке „катакомбе“ јесу датоване у доба када су се хришћани скривали на својим молитвама и раније. Али, њихов простор се користио и у вријеме средњег вијека, када је хришћанство већ било званична вјера на читавом балканском простору. Онда нам ништа не преостаје него да истину потражимо у митраистичком храму којег су преузели хришћани и додали му крст, типичну хришћанску симболику. Тако је стара хришћанска „катакомба“ у ствари митраистичко светилиште прилагођено хришћанству.¹³³

У исти тип црквица „поред пећине“ или „у пећини“ могли бисмо сврстати и црквице „над пећином“ у којима су била стара светишта. „Више је примјера гдје су пећински простори изнад којих су подигнуте цркве ан-

¹³² Ante Glavicic, Ostaci crkvice sv. Vida u Senju I Karlobagu, стр, 45

¹³³ Види више: Arnes Dzido, „Vjerski i ekonomski razvoj na teritoriji BiH u 4. stoljecu“, *Zemlje antickog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta*, Sarajevo, 2014, стр, 165

тичко (ранохришћанско) доба били у функцији митраистичких светишта, или гдје је постојећа инфраструктура митреја само адаптирано за кршћански култ. Као блиске примјере наведимо жупну цркву Св. Миховила (Св. Михаила) у Пролошцу у имотској крајини и локалитет Грчине у Бијелом Пољу код Мостара... Цркве подигнуте над пећинским просторима готово су редовито посвећене Св. Архангелу Михаилу.¹³⁴

Трећи карактеристичан случај, је стара (мала) чајничка црквица, која је очигледан примјер митреја претвореног у хришћански храм. Како смо већ рекли, тамо гдје није било пригодних пећина, као шта су градске средине, тамо су се митреји укопавали у земљу. Било је цјелокупно укопавање или до три, односно седам степеника, као шта је случај у Чајничу. Ова пракса „укопавања“ црквица остала је скоро до краја средњег вијека „јер се ваља“. Како изгледа и на основу чега претпостављамо да је чајничка стара црква из ранохришћанског доба, односно да је саграђена на старом митријском светишту и да је снага светишта продужена и у хришћанско вријеме?

Основу цркве представља правоугаоник димензија 14,85 м дужине и 6,33 м ширине, што одговара „стандардним“ димензијама митреја. Кроз правоугаона врата на југоисточној фасади, ширине 90 цм, која су са полукружним надвратником, улази се у припрату смјештену на југозападној страни здања. Димензије припрате износе 3,28 X 5,70 м. Из припрате се степеништем приступа простору наоса који је димензија 7,05 X 5,70 м. Осим из припрате у наос се може ући кроз друга врата која се налазе на југоисточном зиду и која су истог облика и димензија као врата на припрати. Олтарски простор је од наоса одвојен дрвеним иконостасом, који је састављен од дијелова већег или већих иконостаса из неке друге или других цркава. На сјевероисточној страни храма, иза иконостаса, налази се олтарски простор, састављен од проскомидије и ћаконика, док се у геометријском средишту објекта налази полукружна апсида. У проскомидији и ћаконику су изведене по двије правоугаоне зидне нише, дубине око 50 цм. Полупречник апсиде износи 1,19 м. Карактеристике ове цркве јесу да је сјеверна страна скоро сва у земљи. Висина зидова са вањске стране износи око 2,50 м, након доградње два камена реда при обнављању након Другог свјетског рата. Ниво пода цркве је за 1,50 м нижи од нивоа терена, што тачно одговара висини седам степеника. Црква је попођена каменим плочама. Грађена је од ломљеног камена са дебљином зидова око 90 цм. Зидови цркве су омалтерисани са обје стране и окречени у бијело. Стропна конструкција је засведена полуобличастим дрвеним сводом (символика каменог свода, како је сигурно била засвођена у старини) преко којег је положена дрвена конструкција двоводног крова.¹³⁵

¹³⁴ М. Sinobad, Branko Colovic, *Manastir Krka*, God Titius, god 1, br. 1(2008), стр, 388

¹³⁵ Техничке податке о димензији и величини чајничке старе цркве преузели смо са једне од веб стране Чајничка.

Четврти примјер непосредног кориштења митреја за хришћански храм представља црквица, једна од многих таквих у Далмацији, Св. Павла на Мљету. Из археолошких испитивања видљиво је да је црквица подигнута на неким старијим темељима, гдје је додат полукружни олтарски дио за потребе хришћанског богослужења. Сматрало се да је црквица подигнута на темељима неке виле рустике.¹³⁶ Међутим, сматрамо да то није тачно, него да је то очит примјер ранохришћанског храма подигнутог на темељима митреја, гдје је митреј проширен и додат олтарски дио. Јер, темељи мањих димензија говоре супротно од онога што су биле виле рустике. Виле рустике су биле сеоска домаћинства градских племића, шта нас упућује на то да су биле и већих димензија. Мале димензије темеља одговарају мањим димензијама митреја. Такође, бунар са „живом водом“ у непосредној близини потврђује све наше претпоставке. Овом случају одговарају и црквице које су мало већих димензија од претходних које потичу од митреја. Таква је црквица Св. Петра у Кајнету. У откопинама се виде два темеља, већи који прати структуру мањег. Већи темељи су датовани у 8. или 9. вијек, док је очито да је црквица мањих димензија из претходних вјекова.¹³⁷

Ово су четири општа типа ранохришћанских храмова који су у Далмацији подигнути на претходним светилиштима – митеријима. Као шта смо навели, види се да је у сваком од ова четири карактеристична типа поштован континуитет (најприје митраистички а потом хришћански) вјере: извор живе воде, пећински дио, скровитост (тајност) мјеста, што је постало узором у градњи православних хришћанских храмова. Пећина и скровитост (тајност) мјеста играће велику улогу у православном „бирању“ земљишта за храмове, нарочито кад су у питању манастири. Скоро сваки манастир је подигнут на неком слабо приступачном мјесту, обично поред пећине у којој се подизавао неко од монаха и са добром, у већини случајева чудотворном, изворском водом.

¹³⁶ Gradjevinar 58 (2006) 11, стр. 938

¹³⁷ Слично је и са црквицом Св. Георгија у Малој Крсној, Пунта на отоку Крку. Такође и црквица Св. Јандрије на Лошињу. „Црва С. Андрије (5. вијек) налази се подно градине на Белој Стражи, према сјеверозападу на локалитету Сућадија (од Сут Јадриј – св. Андрија) изнад истоимене увале, видљиви су трагови апсиде и периметрални зидови ранокршћанске црквице Св. Андрије. За постојање црквице знало се већ дуже вријеме, но тек недавно је са њених остатака уклоњена велика гомила камења. Потковасти облик апсиде цркве упућује на бизантски утјецај у градњи, а пронађени уломци каменог античког натписа и римских цријепова (тегуле) којима је била покривена очито су били скинути с неке оближње римске грађевине. Црква је темељно опљачкана и спаљена, вјеројатно у 12. стољећу.“ (званични сајт о. Лошиња)

Mithraism and the Early Christian (Church) Architecture in Dalmatia

Summary: In the seventies of the last century there has been a growing interest in Mithraism. There have been some significant works, but until now scientists remained divided regarding Mithras cult. Some believe that it Persian Indian deity, that is directly or indirectly advance to Rome. Others believe that it is native Roman deity. In added work has not entered into this discussion, nor did we opted for or against any. In this paper we have not so much by the only Mithraism, interested us more concrete facts from which we can draw a certificate of Mithraism impact on early mid-age church architecture. Only designated and recorded various opinions regarding the origin and the origin and briefly state Mithraism learning, for the reason that is easy to demonstrate his influence on early Christian architecture. That is, we highlighted the linkages between Mithraism and Christianity, what is reflected in the very early Christian architecture. The fact of contact Mithraism and Christianity are many. So this problem requires a deeper and more detailed study.

On the basis of the present, we have concluded that the outlying Roman provinces, but Theodosius' edict, a great number of pagan shrines easily adapted to Christian temples. Relatively it went on easily and quickly because what ordinary pagan world has seen a big difference in faith and worship, who was worshipped until recently, even more so, they are a natural extension of the same faith.

All what happened in larger centers was reflected on the Dalmatia. So, the development of Christian architectural thinking in larger centers, reflected in Dalmatia. But themselves Dalmatians, and have brought their own architectural experience and new architecture. Engaging in deeper analysis of topics we have come to the conclusion that Dalmatia Christianity medieval architecture can be divided into four periods, namely: early Christian 4 and 5 or 6 century, where the apparent late antiquity, mainly Mithraic influence, where under Mithraism mean sublimated the whole late-Roman religion. The 7, 8 and 9 century am notable early Byzantine influence. The ninth, tenth and eleventh century might be called a typical Dalmatia-Raska style of architecture, which is apparent return to early Christian architecture, and mature domestic approach. This period presents something bigger church than what they were in the early Christian period, they are no vaulted dome, rectangular with, usually half circle apse, and as a special novelty introduced with a simple bell towers. Such architectural concept was sought to add, under new Byzantine (the time of Macedonians) solutions, the cupola. This solution is not just literally got off the ground at the beginning of the Dalmatia-Raska area, only during the Nemanjiæ and later they will get their visible role.

After a short presentation on Mithraic learning, we presented what he looks like a shrine and found a parallel with early Christian churches, which has dozens of Dalmatian. Some were semi-destroyed, some discovered and excavated, and some are waiting to be discovered. Interestingly, in some and now serves (St. Martin Split), although a large number of those who deliberately destroyed the trail.

We tried to give a general typology, what is very difficult, because each individual to this church requires access. However, we noticed four basic types. Not so much construction, so many places to build the church. The elements that are represented in these four types, we could be reduced to: confidentiality places, caves, stone role and the role of water.

And finally, we refer to the early Christian church to which the obvious direct influence of Mithraism in early Christian architecture. See that small Dalmatian churches, reared on Mithraeums, have maintained the same form Mithraeums: small size, thick walls, vaulted barrel, with the whole altar furniture made of stone, as if carved from a single stone part, we think, what they and was the target.